

РОЗА 150

фемінізм
політекономія
етика

УДК 316.346.2-055.2+305

Р64

Р64 **Роза 150: фемінізм, політекономія, етика** / упор. Неля Ваховська / Перекл. з англ. та нім. — К.: Rosa Luxemburg Stiftung в Україні, 7БЦ, 2023.

ISBN 978-617-549-061-7

Збірка представляє новітні феміністичні інтерпретації теоретичного доробку і політичної спадщини Рози Люксембург із погляду деколоніалізму та теорії репродуктивної праці. Також у ній вміщено раніше не опубліковані тексти самої мислительки, присвячені політичній мобілізації жінок, системним нерівностям і т.з. «жіночому питанню».

УДК 316.346.2-055.2+305

© Леся Бідочко, Неля Ваховська,
Олександра Григоренко, Олеся Камишникова,
Денис Пілаш, Олесь Петік, *переклади*, 2023

© Валентина Петрова, *ілюстрації*, 2023

© Ірина Стасюк, *макет і обкладинка*, 2023

© Rosa Luxemburg Stiftung в Україні

ISBN 978-617-549-061-7

Зміст

4	Лея Іпі. Від реформи до революції
15	Друсілла Корнелл. Етичний фемінізм Рози Люксембург
35	Роза Люксембург. Пролетарка
39	Анкіца Чакардіч. Марксистсько-феміністична інтерпретація теорії акумуляції Рози Люксембург
72	Роза Люксембург. Виборче право жінок і класова боротьба
80	Жаклін Роуз. Чого ще нам вимагати від себе?
107	Роза Люксембург. Таємниці в'язничного двору
119	Коментар Валі Петрової
122	Список використаних джерел

Лея Іпі

Від реформи до революції

Пер. з англ. Денис Пілаш

Боротьбу за соціальні реформи Роза Люксембург розглядала як життєво важливий засіб мобілізації пригноблених. Проте лише революційні перетворення могли закріпити їхні здобутки.

15 січня 1919 року Роза Люксембург загинула від рук ультра-правих воєнізованих угруповань, яких підтримував перший соціал-демократичний канцлер Німеччини Фрідріх Еберт. Їй вистрелили в голову й викинули в берлінський Ландвер-канал, звідки знівечене тіло виловили лише за кілька місяців.

Люксембург — одна з найцікавіших і найоригінальніших мислительок-марксисток ХХ століття, чільна представниця соціалістичного руху. Її загибель і обставини, які до цього призвели, ознаменували жорстокий кінець соціал-демократії як революційного, інтернаціонального, антикапіталістичного проєкту.

Проблеми, що їх вона порушувала, — глобалізація, криза фінансового капіталізму, обмеженість електоралістської (орієнтованої суто на вибори) політики, відносини між партіями

й рухами, загроза війни й центральне значення інтернаціоналізму, — і через сто років після її смерті не просто не втратили актуальності, а й здобули нові сенси. Через століття після її вбивства життя й діяльність Рози Люксембург допомагають висвітлити наше сьогоднішнє скрутне становище.

Дилема

Перш ніж звернутися по допомогу до протонацистських фрайкорів, щоб придушити піднесення революційних сил у Німеччині, Еберт, як відомо, заявив: «Я ненавиджу революцію, як смертний гріх». Однак для Люксембург реформи й революція ніколи не були протилежностями, навпаки, вони доповнювали одне одного.

У двадцять сім років Роза стала однією з лідерок Другого Інтернаціоналу. Її критика ревізіоністського заклику Едуарда Бернштайна віддати перевагу реформістським засобам боротьби перед революційними була всеохопною, послідовною й нищівною. Близький товариш і співробітник Енгельса, марксист із бездоганним послужним списком, один із піонерів у захисті прав геїв, Бернштайн першим сформулював неревольюційний шлях до соціалізму в праці «Передумови можливості соціалізму та завдання соціал-демократії» (1899), яка вважається засадничою для сучасної соціал-демократії. Позицію Бернштайна докладно обговорювали (і зрештою відхилили) на Штутгартському з'їзді Соціал-демократичної партії Німеччини (1898). Сам він лаконічно підсумував її знаменитим афоризмом: «Кінцева мета для мене — ніщо, рух — усе». Проте ця дилема, наголошувала Люксембург, помилкова: «Хіба може соціал-демократія виступати проти реформ? Чи можна протиставляти соціальну революцію, переворот чинного ладу, нашу кінцеву мету соціальним реформам? Звісно, ні... Для соціал-демократії існує нерозривний зв'язок між соціальною реформою та соціальною революцією». На кону у Бернштайна, стверджувала

вона, не просто тактичний вибір, звичайна дискусія про методи боротьби, а «саме існування соціал-демократичного руху» як вирішальної сили в боротьбі проти капіталізму.

Дискусія, по суті, точилася навколо сполучуваності демократії та капіталізму — питання, яке й сьогодні так само актуальне. Бернштайн припустив, що вони сумісні; і силу його відповіді та її вплив на розвиток соціал-демократії у ХХ столітті не можна переоцінити. Захищаючи пріоритет соціальної реформи супроти революції, він спирався на низку припущень — теоретичних і практичних — у рамках марксистського матеріалізму.

Бернштайн наполягав, що діалектика вимагає переглянути наукові висновки, зважаючи на нові емпіричні результати. А в обставинах ХІХ століття капіталізм виявив дивовижну здатність до адаптації. З погляду економічної теорії, виникли нові процеси, з якими марксист_ки мусять рахуватися, як-от активізація зовнішньої торгівлі, розширення банківського й фінансового сектора, розвиток кредитної системи, консолідація середнього класу, зростання кількості приватних власників, поява картелів і трестів. Сукупно ці обставини означали, що економічні кризи більше не набиратимуть такої неминуче руйнівної форми, яку передбачав Маркс.

З погляду політичної практики, Бернштайн прирівняв представницьку демократію до кінця класового правління. Розширення права голосу з одного боку та зміцнення профспілок з кооперативами з другого, а також перспективи виборчих успіхів для масових соціал-демократичних партій у Західній Європі нібито засвідчили, що представницька демократія здатна підпорядкувати капіталізм імперативам демократичної держави. Демократичне громадянство й політична емансипація були одним і тим самим проектом, що його соціал-демократичний рух міг розвивати незалежно від «кінцевої мети».

Люксембург відповіла Бернштайну в тексті під назвою «Соціальна реформа чи революція?» (1899). По суті, вона стверджувала, що, на відміну від реформ і революції, демократія

й капіталізм не сумісні. Її центральна теза стосувалася структури глобалізації й ролі національних держав у фінансіалізованій системі економіки. Міжнародна експансія капіталу й розвиток кредитно-дебетової системи означали, що політична влада національних держав сприяла консолідації економічної влади монополістами, транснаціональними корпораціями, великим бізнесом та банками.

У відповідь на зауваження Бернштайна про потенційну роль кредиту в уникненні капіталістичного колапсу, Люксембург заявила, що фінансовий капіталізм і позики лише поглиблюють кризу, а не пропонують її вирішення. У її концепції кредитування заохочує спекуляції й збільшує розрив між тим, що ми нині назвали б реальною та фіктивною економікою. Справді, хоча кредит спочатку стимулює розвиток продуктивних сил, він може призвести до помилок із розрахунками й перевиробництва, тому перестає бути корисним у процесі обміну вже при перших симптомах стагнації.

У схожий спосіб картелі, трести й інші регуляторні механізми, покликані посилити координацію між власни_цями капіталу, успішно збільшують норми прибутку на внутрішніх ринках коштом самої лише експансії назовні, продаючи за кордон продукти, що їх не може поглинути внутрішній попит. Зворотний бік позірної стабільності ринку в Європі — загострення конкуренції за її межами й анархія на світовому ринку — це щось протилежне тому, чого прагнули картелі.

Капіталізм та імперіалізм

Критику ревізіонізму Люксембург продовжила в праці «Акумуляція капіталу. До економічного обґрунтування імперіалізму» (1913). Це дослідження динамічної структури накопичення капіталу містило критику другого тому «Капіталу» Маркса та спробу проілюструвати, як капіталізм може виживати лише завдяки поширенню на некапіталістичні економіки.

Люксембург критикувала Маркса за те, що в аналізі процесу відтворення капіталу він припускав замкнуту систему накопичення й ринок, у якому є лише капіталіст_ки й робітни_ці, а отже — нехтував економічною специфікою цілих регіонів світу, які відстали на шляху капіталістичного розвитку. Цей аналіз із замкнутою системою, за її словами, ускладнив пояснення того, як капітал відтворюється й валоризується в контексті депресії заробітної плати (зниження її відносно вартості робочої сили), поглиблення розриву в доходах та пов'язаного з цим недоспоживання робітни_ць у розвинених капіталістичних економіках.

Щоб пояснити стимули капіталістичного економічного зростання, Люксембург звернулася до того, що пізніші економіст_ки назвуть співвідношенням між ставками заощаджень і реальними інвестиціями, провіщаючи важливі ідеї теорій стагнації Кейнса й Калецького. Маркс тлумачив відтворення капіталу, посилаючись на розвиток технологій, конкуренцію серед капіталістів і спрагу до максимізації прибутку. Люксембург заявила, що цей аналіз не відповідає виразним структурним обмеженням механізмів відтворення капіталу, зокрема не враховує необхідність виходити на нові ринки й продавати споживчі товари, що їх збіднілі місцеві робітни_ці більше не можуть собі дозволити. Тимчасом в умовах депресії в економіці з низьким попитом на споживчі товари, без гарантії постійного зростання ринку просто не було б ні стимулу для інвестицій, ні можливостей накопичувати запаси капіталу.

Засадничий здогад Люксембург полягає в тому, що вихід для цього забезпечує саме експансія капіталу в некапіталістичні регіони світу — шляхом завоювання й торгівлі, насильства та обману. Дешеві товари масового виробництва, які через нерівну структуру споживання насилу продаються на ринках розвинених капіталістичних держав, стають доступними в інших регіонах світу. Це створює інвестиційні можливості, які витісняють традиційні способи організації економічного життя й руйнують

переважно сільськогосподарські форми виробництва. Крім того, вони запроваджують технологічні інновації та модернізаційні проекти, які видозмінюють наявні владні відносини й форми класових конфліктів, відмінні від капіталістичних.

Хоча імперські загарбання й війни гарантують пряме підпорядкування цілих частин світу політичному контролю розвиненіших капіталістичних країн, тонші способи контролю, наприклад у формі міжнародних позик, породжують політико-економічну залежність, яка ставить зовнішню й економічну політику молодих капіталістичних держав безпосередньо під вплив їхніх неоколоніальних господарів. У фінансіалізованій економіці з інвестиціями приходять спекуляції, і, коли надії на збільшення норм прибутку не справджуються, ці вразливі національні економіки потерпають від заборгованостей, а збитки соціалізуються — їх тягар перекладається на населення. Це спричиняє нову, ще глибшу кризу й дає початок новому циклу накопичення.

Звернувши увагу на розвиток некапіталістичних регіонів світу, Люксембург стала чутливішою до питань раси та прав корінних народів, що не надто характерно для тогочасного марксизму. Маркс та інші ортодоксальні марксистки якоюсь мірою поділяли телеологічний ухил філософії Просвітництва й приймали її чотириступеневу теорію історичного розвитку, згідно з якою кочовий спосіб життя (збиральництво та мисливство) витіснили нібито прогресивніші суспільні відносини у формі аграрного, а згодом ринкового суспільства. Недавно віднайдені записи Люксембург підтверджують, що вона вважала, буцім ті моделі спільної власності й розподіл соціальних ролей, які спостерігаються в багатьох спільнотах корінних народів, багато в чому перевершують ринкові суспільства. Вона також однією з перших розглядала расизм і культурну апропріацію як окремі, але інтегровані в загальний аналіз капіталізму компоненти, де економічна експлуатація й дискримінація на основі ідентичності підсилюють одна одну.

Проти національного самовизначення

Інтернаціоналістська позиція Люксембург допомагає зрозуміти другу частину її полеміки з Бернштайном, котрий боронив соціальні реформи на противагу революції, а саме політичну перспективу. Роза Люксембург заявляла, що здобути доступ до ухвалення рішень у ліберальних представницьких установах означає зовсім мало в політичному житті сучасних держав, де панують два аспекти — світова політика й робітничий рух. Взаємна залежність між економічною й політичною владою в умовах глобалізації та пов'язаної з цим експлуатації віддалених регіонів світу визначала скептичне ставлення Люксембург до теорій політичного визволення шляхом самовизначення. Тут вона відрізнялася від інших марксистських теоретиків самовизначення (зокрема, від Леніна), які виступали на підтримку національно-визвольних рухів, коли це сприяло просуванню соціалістичних цілей. Проте для Люксембург національно-визвольні рухи в кінцевому підсумку грали на руку ліберальним владним елітам і послаблювали міжнародний робітничий рух, навіть якщо ними керували соціалісти.

Цю позицію проти національного самовизначення Роза Люксембург сповідувала все своє життя. Замолоду, беручи участь у польському революційному русі, вона наполягала, що державна незалежність не в інтересах польських трудящих класів, бо без встановлення соціалістичних урядів у Німеччині, Австрії та Росії незалежність лише поглибить експлуатацію польських робітниць. У період активної діяльності в СДПН вона критикувала Каутського й керівництво партії за те, що вони через страх утратити свої здобутки на виборах не протистояли імперським зазіханням Німеччини на Марокко. Вона остаточно розірвала з німецькою соціал-демократією під час Першої світової війни, коли майже всі соціал-демократичні депутати в Райхстазі погодилися об'єднати зусилля з націоналістичними консервато-

рами в підтримці війни проти Росії. У «брошурі Юніуса» «Криза соціал-демократії» (1915) вона писала:

Поки існують капіталістичні держави та поки імперіалістична світова політика визначає й регулює внутрішнє та зовнішнє життя націй, «право націй на самовизначення» не має нічого спільного ні з воєнною, ні з мирною практикою цих держав.

Реформістська політика

Ілюзія демократії за капіталізму й ілюзія політичного визволення шляхом самовизначення були двома боками однієї медалі. Соціал-демократи помилялися й під час війни, коли підтримували її, мовляв, відсторонення від війни трактуватиметься як брак патріотизму, і в мирну добу, вважаючи, що успіхи на виборах і обстоювання поступових соціал-демократичних реформ самі собою покладуть край експлуатації найманої праці.

Однак важливо розуміти, що Люксембург не виступала проти представництва в парламенті або боротьби за профспілкові й демократичні реформи. Це особливо чітко видно з її праць про виборче право жінок, які також спростовують поширене серед феміністок уявлення, ніби, на відміну від своєї подруги й товаришки Клари Цеткін, Люксембург загалом не цікавилася питанням емансипації жінок. Її позиція полягала радше в тому, що й вимоги соціальних прав, отриманих через парламентське представництво, й вимоги емансипації жінок слід включити до ширшої, радикальнішої критики капіталізму, де ключовими є доступ до політичної влади та радикальне перетворення економічної та політичної структури суспільства. Як прогресивне національне визволення не можливе в рамках капіталізму, так само не можливі справжні гендерна й расова емансипації.

Люксембург стверджувала, що боротьба за реформи (втім, як і за революцію) — це та незамінна школа, завдяки якій пригноблені маси людей розвивають здатність самостійно ухвалювати рішення й готуються завойовувати політичну владу. Проте такі реформи були тільки випробуванням свободи, а не самою свободою. Це відбилося в її критиці централізованих моделей політичної організації (зокрема, в обміні думками з Леніним про ідеї авангарду) та в її теорії партії, закоріненої в стихійних ініціативах мас. Це важливі складники для аналізу свободи й демократичності, яким глобальні капіталістичні суспільні відносини перешкоджають на глибинному рівні.

Ось чому, наполягала Люксембург у відповіді Бернштайну, роботу в напрямі реформ не треба тлумачити як «розширену революцію», а революцію — як «конденсовану реформу». Історично законодавчі реформи, за її словами, мали на меті посилити висхідний соціальний клас, доки баланс політичних сил не стане таким, щоб чинну правову систему можна було нарешті ліквідувати на користь нової. Саме це означали терміни «реформа» й «революція» — вони пропонували докорінно змінити зміст основних правових норм, а не спосіб їхньої реалізації.

У концепції Люксембург законодавча реформа й революція — це не різні методи історичного прогресу, які «можна за бажання вибрати в буфеті історії, ніби вибираєш гарячі або холодні сосиски». Ті, хто протиставляє законний шлях реформ меті завоювання політичної влади трудящими, не протиставляють «спокійніший, надійний і повільний шлях тій самій меті», а формулюють «цілковито іншу мету». Вони обирають поверхові вдосконалення старого ладу замість принципового втілення нового ладу. Протиставляючи реформу й революцію, вони розлучають демократію із соціалізмом, а отже — в підсумку втрачають і те, і те.

Роза Люксембург — одна з останніх справді революційних соціаліст_ок і одна з останніх справжніх соціал-демократ_ок — у сенсі безкомпромісної відданості й соціалізму, й демократії.

Згідно з її знаменитим афоризмом, свобода — це передусім свобода іншодумців. Люксембург розуміла, що подолання капіталізму — це не питання підвищення податків, часткових доопрацювань системи розподілу можливостей, покращення становища робітниць у певній країні. Соціалізм утілював прагнення до суспільства іншого типу, де принцип вільного розвитку кожної людини несумісний із прагненням отримувати прибуток заради вигоди, з технократичними ієрархіями й бюрократичним управлінням політичним життям. Соціалізм був емансипативним проєктом визволення — як економічного, так і політичного. Це було глобальне, а не національне зобов'язання. Здобуття місць у парламенті, відокремлене від глобальних зусиль, спрямованих на встановлення справді кооперативних суспільних відносин у кожному куточку світу, — то було не тільки щось маловартісне, а, як правило, ще й ефемерне.

Сьогодні, коли традиційні соціал-демократичні партії в Європі змушені боротися за політичне виживання, їх має переслідувати привид убитої Рози Люксембург. Її смерть сто років тому символізує смерть лівиці, яка відмовилася від своїх революційних та інтернаціоналістських прагнень і перетворилася на національний проєкт приручення капіталізму. Проте життя та діяльність революціонерки, її дослідження глобалізованого капіталізму, її безкомпромісне обстоювання інтернаціоналізму й аналіз соціалістичної стратегії, ґрунтованої на колективній просвіті та масових політичних акціях, сьогодні так само актуальні, як і століття тому.

Ми прагнемо побудувати радикальну ліву альтернативу, одночасно прагматичну й орієнтовану на принципи, яка вимагає соціальних реформ, не відмовляючись від своїх трансформаційних соціалістичних намірів. Тому Роза Люксембург — це не мучениця з минулого, а наша сучасниця.

Друсілла Корнелл

Етичний фемінізм Рози Люксембург

Пер. з англ. Олесі Камішникової

Філософська праця видатної ямайської авторки Сильвії Вінтер демонструє, як чоловічі способи існування, названі нею *Man1* і *Man2* — тісно переплетені з імперським пануванням і колоніалізмом, — цілковито витіснили загальнолюдський спосіб існування [Winter 2003]. На думку Вінтер, *Man1* постає з еволюцією християнства, коли воно перестає очікувати на кінець світу, який поклав би край гріховній Землі, а натомість починає обстоювати ідею люблячого Бога, який дозволяє людським істотам взаємодіяти зі світом навколо. Світ тепер можна пізнати, він надихає на великі імперські авантюри з метою дослідити все, що міститься на планеті, і, звісно, на конфронтацію з усіма, хто перебуває поза межами християнського всесвіту. Відмінних від *Man1* не визнають людьми: звідси джерела відомих дискусій про те, чи наділені душею небілі народи Карибського регіону й Південної Америки, чи можна їх теоретично визнати частиною людства. За Вінтер,

Man2 встановлює біологічну ієрархію форм людського існування — і небілі люди знову ж таки завжди опиняються внизу, тепер уже на підставі генетично детермінованих характеристик, які визначають певні групи як більш «людські», ніж інші.

Якщо творчість Рози Люксембург і підпорядковується єдиній темі, то такою темою є опір домінуванню *Man1* і *Man2* — те, що Вінтер називає «проблемою жанру» (*genre trouble*), радше ніж «проблемою гендеру» (*gender trouble*). Внесок Люксембург важливий тим, що для неї проблеми жанру й гендеру нерозривно пов'язані. Тож її міркування про практичну реалізацію соціалізму невіддільні від того, що Вінтер набагато пізніше назве викликом проти *Man1* і *Man2*. Здійснений в ім'я загальнолюдського, такий виклик має звільнити людину від зв'язку з імперіалізмом, колоніалізмом і, звичайно, капіталізмом.

Роза Люксембург як етична феміністка

Я хочу показати Люксембург як етичну феміністку — феміністку в тому сенсі, який це слово має для мене. Фемінізм, за моїм визначенням, є не просто боротьбою за права жінок — хоча боротьба й має велике значення, — але й викликом проти *Man*, себто чоловічих способів існування, згідно з якими кожна з нас може опинитися поза межами гаданого людства [Benhabib, Butler, Cornell, Fraser 1994]. Ось моя основна теза: полеміка Люксембург про те, як нам уявляти соціалістичні перетворення, водночас кидає виклик як *Man1* і *Man2* загалом, так і расизму, вкоріненому в них обох. Фемінізм і антирасизм — не два окремі типи боротьби: їх пов'язує виклик проти *Man1* і *Man2*. Люксембург значно випередила свій час закликами до солідарності з жителями Глобального Півдня. Утім, це природно з огляду на її твердження в «Акумуляції капіталу»: імперіалізм не є найвищою стадією капіталізму; він радше є підважиною самого функціонування капіталізму [Люксембург 2019].

Але звернімося спершу до праць Люксембург, присвячених жінкам. Люксембург погоджувалася з Шарлем Фур'є:

Сто років тому француз Шарль Фур'є, один із перших великих пророків соціалістичних ідеалів, написав такі пам'ятні слова: "У будь-якому суспільстві ступінь емансипації жінок є природним мірилом загальної емансипації". Це абсолютно справедливо щодо нашого сучасного суспільства [Люксембург 2021a].

Люксембург невтомно виступала за загальне виборче право, яке, звісно ж, мало включати й виборче право для всіх жінок. Вона вказувала на класові відмінності між жінками: буржуазки є передусім споживачками, а отже, паразитками. Саме ці жінки мають класовий інтерес у голосуванні проти соціалізму. Водночас пролетарки, які за життя Люксембург отримали право об'єднуватись у профспілки й право на зібрання, продемонстрували політичну зрілість, яка зробила їх прихильницями соціалізму. Їхні голоси мали переважити голоси буржуазок. Люксембург добре усвідомлювала, що пролетаркам одразу впаде в очі абсурдний факт капіталістичної реальності: виконувана жінками домашня праця позбавлена вартості для капіталістичної системи. Прочитуємо Люксембург:

З цього погляду танцівниця вар'єте, яка змахами ніг загібає прибуток у кишеню свого роботодавця, — це продуктивна працівниця, тоді як увесь труд дружин і матерів пролетаріату у чотирьох стінах їхніх осель розглядається як непродуктивна діяльність. Це звучить грубо й божевільно, але повністю відповідає грубості й божевіллу сучасної капіталістичної економіки, і усвідомити цю грубу дійсність ясно й гостро і є першою необхідністю для пролетарок [Там само].

Домашня праця, або Життя жінок за капіталізму

Як ми знаємо, феміністки-соціалістки вже давно закликають виправити описане вище абсурдне становище: те, що за капіталізму домашня праця вважається нічого не вартою. Однак Люксембург ніколи не підтримала б, наприклад, озвучувану деякими феміністками-соціалістками вимогу оплати домашньої праці. Чому? Бо самі закони капіталізму прирікають цей задум на невдачу. В умовах капіталізму (тим паче неоліберального) плата за домашню працю — одна з найнижчих у неформальній економіці. Серйозні спроби об'єднати в профспілки працівниць із догляду за дітьми теж наштовхувалися на труднощі через приватизацію цього типу праці. Власне, 2003 року я й сама була залучена до спроби створити профспілку працівниць, які доглядають за дітьми; ініціатива належала лонг-айлендській організації Work Place Project [Cornell 2005]. Тому висновок Люксембург — що особливо помітно з її листів — полягає не тільки в усупільненні домашньої праці за соціалізму. За соціалізму слід буде повністю трансформувати структуру сім'ї, яка неминуче веде до пригноблення жінок. Незабаром ми ще повернемося до цього моменту, але наразі скажемо: з погляду Люксембург, соціалізм передбачає радикальну трансформацію всіх людських стосунків, зокрема й стосунків з іншими істотами, нашими сусідами по планеті. А отже, як ми побачимо, Люксембург завжди наполягала, що після приходу до влади комуністична партія має впровадити наймасштабнішу форму демократії, яку лише можна собі уявити. Як наслідок, дійсно, усе нині приватизоване, буде усупільнено, але спосіб втілення й результат цього усупільнення залежатиме від волі мас у процесі творення ними людського світу. Звернімося знову до Люксембург:

У постаті ж сучасної пролетарки жінка вперше стає людиною, адже боротьба насамперед створює людину — залучену до культурної роботи,

до творення історії людства. Для буржуазки, яка володіє майном, її дім — це весь її світ. Для пролетарки ж увесь світ — її дім, світ з усіма його болями й radoщами, з холодною жорстокістю й безжальним обширом [Люксембург 2021b].

Розі Люксембург, яка завжди пам'ятала про класові відмінності, феміністська дискусія 1990-х і початку 2000-х років про зв'язок між справедливістю й турботою видалася б непосутньою. Радикальне переконання в необхідності повсюдної трансформації еротичного не дозволило б їй ідеалізувати цінності, асоційовані з хатньою працею жінок у капіталістичній системі. Експлуатація є таким самим складником домашньої праці жінок за капіталізму, як і турбота, і Люксембург описує життя жінок удома як нікчемне й обмежене. Усі, хто бували на вулицях Нью-Йорка, знають: небілі жінки, особливо нещодавні іммігрантки, часто несуть тягар догляду за дітьми білих жінок, яким вдалося стати частиною капіталістичної економіки. Я вже зазначала, що приєднувалася до боротьби проти жорстокого поводження, з яким стикаються чимало таких жінок, беручи на себе обов'язки з догляду за дітьми та домашньої праці, завдяки чому буржуазки можуть долучитися до економічного життя.

Гендер, раса, клас

Для Люксембург класова солідарність завжди включала об'єднання з жінками Глобального Півдня, пригноблення яких становить невіддільну частину імперського панування. Недивно, що Люксембург підкреслювала значення такої солідарності, з огляду на її твердження про неминучість імперіалізму, а отже, і війни, за капіталізму. Прочитуємо її слова:

Майстерня майбутнього потребує багатьох рук і гарячих сердець. Світ жіночого плачу чекає на визволення. Тут стогне дружина дрібного селянина, змагаючи від тягот життя. Там, у Німецькій

Африці, в пустелі Калахарі біліють кістки беззбройних жінок із племені гереро, яких німецька солдатня загнала в жорстоку смерть від голоду й спраги. По той бік океану, у високих горах Путумайо, на каучукових плантаціях міжнародних капіталістів лунають, не почуті світом, смертні зойки замордованих індіанок. Пролетарко, найбідніша з бідних, найбезправніша з безправних, ставай на боротьбу за звільнення жіночого й чоловічого родів від жахного панування капіталу. Соціал-демократія висуває тебе на почесне місце. Мерщій на передову, в окопи!

[Там само]

Заклик до миру здатний породити солідарність між жінками, які живуть у метрополії, та жінками Глобального Півдня. Люксембург однією з перших усвідомила те, що Сильвія Вінтер згодом назве «проблемою жанру»: пригноблення чорних людей (і в цілому небілих) є не побічним ефектом капіталізму, а фундаментальною рисою класового панування, як і мілітаризм. Отже, расизм є невіддільною складовою капіталістичного домінування, а тому не існує жінки, яка не зазнала б расіалізації. Спроби дебатів про первинність гендеру, раси чи класу суперечать як висновку Вінтер про те, що «чоловіче» заміщує «загальнолюдське» в капіталізмі й імперіалізмі, так і основоположній тезі Люксембург, що доки існуватиме капіталізм, доти існуватимуть війни й імперіалізм, тож боротьба з мілітаризмом повсякчас є частиною соціалістичної боротьби.

Тут ми повертаємося до причини того, чому я назвала Люксембург етичною феміністкою: антиелітаризм мислительки визначає її переконання про неприпустимість поділу людей на «золотих» та «срібних», зокрема й неприпустимість ієрархії між народами. У Люксембург на цей антиелітаризм також спирається критика ідеї Троцького й Леніна про партію як авангард. Щоб очолювати рух, партія має бути безпосередньо причетною до щоденної боротьби народних мас. Люксембург

справді визнавала потребу в партії і, навіть більше, у партійному керівництві — але за умови, що партія перебуватиме не поза боротьбою, а в її гущі. Саме тому Люксембург відкидала висунуту Володимиром Леніним концепцію централізації. Ось її слова:

І ми, зрештою маємо визнати: хибні кроки справді революційного робітничого класу, з погляду історії, незрівнянно продуктивніші й цінніші за непогрішимість найкращого «центрального комітету» [Luxemburg 2006, 97; цит. зі змінами за: Люксембург 2012].

Із сучаснішої психоаналітичної перспективи, можна сказати, що критика Люксембург на адресу Леніна й Троцького з їхнім уявленням про партію та її відносини з масами ґрунтується на критиці фалічної фантазії. Вона досить очевидна: крихітна група чоловіків здійснює верховну владу з метою уберегти неупорядкований рух від опортунізму й інших недоліків. Ця фантазія контролю водночас виявляє фалічний, а отже, чоловічий характер і суперечить комплексній природі реального революційного руху. Звернімося знову до самої Люксембург:

...в цьому й полягає діалектична суперечність соціал-демократичного руху, хід розвитку якого цілком закономірно пролягає у фарватері між обома підводними каменями — між втратою масового характеру руху й зрадою його кінцевої мети, тобто між деградацією до становища секти та падінням до рівня буржуазного реформістського руху. Саме тому вважати, що революційну тактику соціал-демократії можна раз і назавжди визначити наперед, або ж що робітничий клас можна раз і назавжди вбезпечити від опортуністських відхилень, — означає схилитися до абсолютно антиісторичної ілюзії [Там само].

Люксембург розуміє: не існує універсального засобу, який захистив би той чи інший рух від опортунізму. Саме тому вона підкреслює, що уроки реального руху набагато цінніші, ніж найгеніальніші думки революційної інтелігенції, зокрема Троцького й Леніна. Але це повертає нас до антиелітаризму Люксембург, який, як я хочу тут довести, невіддільний від її етичного фемінізму. Зрозуміло, що Люксембург — феміністка й соціалістка — вважала по-справжньому етичні відносини між людьми немислимими в умовах експлуатації. Невдовзі я повернуся до цієї думки, розглядаючи прихильність Люксембург до того, що видатна французька філософиня Анн Дюфурмантель називала силою лагідності. Серед іншого, силу лагідності пов'язано з ризиком, невіддільним від спроби жити справедливо в абсолютно несправедливому суспільстві.

Націоналізм, колоніалізм, звільнення

Хотілося б відзначити, що критика Люксембург стосувалася не лише підходу Троцького й Леніна до партійної організації, але й певних політичних рішень на базовому рівні, до яких вони вдалися після захоплення більшовиками влади в 1917 році. Як відомо, більшовики впроваджували політику національного самовизначення, котру гостро критикувала Люксембург. На думку мислительки, націоналізм — особливо після захоплення влади більшовиками — у країнах, які отримали «право» на самовизначення, часто надавав переможеній буржуазії прекрасну можливість прийти до влади у спосіб, що стверджував націоналістичне класове панування на противагу нещодавній революції. Думка Люксембург нагадує фанонівську критику націоналістичної буржуазії: під час боротьби за звільнення від колоніального гніту націоналістична буржуазія просто прагнула замінити білих правителів, ніяк не протидіючи засадничим явищам капіталістичної експлуатації та

колонізації [Fanon 1963]. Тож національне самовизначення перетворювалося на порожню видимість, що її критикувала Люксембург: колишні правителі — білі чоловіки — часто зберігали економічний контроль над засобами виробництва. Визначний південноафриканський економіст Семпі Террбланш у своїй фундаментальній праці «Історія нерівності в Південній Африці: 1652–2002» показує, що трансформація Південної Африки не могла відбутися без докорінної реструктуризації економіки та демократичного контролю над нею [Saul and Bond 2014; Terreblanche 2002].

Безсумнівно, Люксембург критикувала більшовицьку політику національного самовизначення частково через те, що розглядала такий націоналізм як невіддільний елемент імперського мілітаризму. Зрештою, соціалізм повинен прагнути міжнародного рівня, федерації нового типу, в якій нації не пригноблюватимуть одна одну, а — лишається сподіватися — з часом сформують глобальну транснаціональну модель управління. Однак згадана вище політика — далеко не єдина, яку Люксембург не схвалювала.

Свобода й демократія

Як відомо, за кілька місяців до захоплення влади більшовики чи не найактивніше з усіх вимагали провести вибори до Установчих зборів. Вибори відбулися після їхнього приходу до влади. Ні інтернету, ні телебачення не існувало, а обмін інформацією між містами й сільською місцевістю проходив дуже повільно, тож багато виборців навіть не знали, що більшовики захопили владу. Як наслідок, більшовики не отримали сподіваної більшості в Установчих зборах — й у відповідь розігнали цей виборний орган, застосувавши військову силу. Ліквідація Установчих зборів проходила під гаслом «Уся влада радам». Однак згодом, коли ради стали надто незалежними, більшовики розігнали і їх. Як зазначала Люксембург, в умовах, з якими

більшовики зіткнулися в Росії одразу після революції, їхній виборчий закон не мав жодного сенсу. Голосувати могли лише ті, хто жили з власної праці. Проблема полягала в тому, що багато потенційних вибор_чинь, які в іншій ситуації належали б до робітничого класу, з огляду на масове безробіття втратили право голосу. Люксембург стверджувала, що революціонер_ки мають ризикувати (бо це таки ризик) і дотримуватися загального виборчого права, хоча визнавала, що певних представників панівного класу на певний час можна позбавляти права участі у виборах. Але і Троцький, і Ленін зрештою дійшли висновку, що слід піддати сумніву сам механізм демократичних інституцій. Люксембург узагальнює позицію Троцького таким чином:

Тут ідеться вже про «механізм демократичних інституцій» як такий. Спершу слід заперечити: у цій оцінці представницьких установ проглядає дещо негнучкий, схематичний погляд, який історичний досвід усіх революційних епох незаперечно спростовує. За теорією Троцького, виборний орган увесь час свого існування відбиває розумовий стан, політичну зрілість і настрої своїх виборців такими, як вони були біля урни для бюлетенів. Тобто демократична установа начебто є відбиттям народних мас наприкінці виборчого періоду, зовсім як Гершелів атлас зоряного неба, де небесні тіла постають перед нашими очима не такими, як є в момент спостереження, а такими, як були тієї миті, коли з безмежної далечини посилали до Землі свої світлові сигнали. Ця теорія заперечує будь-який живий духовний зв'язок, будь-яку тривалу взаємодію між виборцями й обранцями [Luxemburg 2006, 208—209].

Люксембург ставить до виборних органів зовсім інакше. Зрештою, більшовики очолювали рух за обрання Установчих зборів, а тоді ліквідували їх за допомогою збройної сили

просто тому, що не змогли отримати бажане й здобути більшість. Люксембург не вважала, що Установчі збори повинні працювати в обраному складі, зважаючи на захоплення більшовиками державної влади. Але, з іншого боку, вона не схвалювала силового розгону Зборів, не кажучи вже про огульні висновки Троцького щодо демократичних інституцій як таких. Натомість, стверджувала Люксембург, більшовикам слід призначити нові вибори й витратити необхідну кількість часу на організацію процесу, щоб схилити робітницю і селянську на свій бік. Історія, писала вона, спростовує висновки Троцького: навпаки, участь народних мас у виборах часто приводить до появи нових форм революційної свідомості. Підозріливе ставлення до демократії та демократичних інституцій вона вважала серйозною помилкою, рішення не проводити нових виборів до Установчих зборів — ще гіршою. Про висновки Троцького щодо «механізму демократичних інституцій» Люксембург казала:

Якраз навпаки! Саме пашіння жару революції створює ту тонку, чутливу та енергійну політичну атмосферу, в якій хвилі народного настрою й пульсація життя дивовижним чином миттєво впливають на представницькі установи. Завдяки цій обставині ми всі мали змогу спостерігати ефективні епізоди, що завжди супроводжують початкові стадії будь-якої революції: коли старі реакціонерські або дуже помірковані парламенти, обрані за старого режиму й на основі обмеженого виборчого права, раптом стають запальними й героїчними речниками повстання [Там само].

Критика, висловлена Розою Люксембург на адресу Троцького й Леніна у зв'язку з Установчими зборами та поглядом більшовицьких лідерів на демократичні інституції загалом, стосується не лише конкретних виборів до однієї установи. Вона вказує на глибинне розуміння мислителькою того факту, що

насправді ми не маємо жодного уявлення про суть соціалізму й про те, наскільки радикальну трансформацію ми всі повинні пережити, щоб стати частиною соціалістичного суспільства. Вінтер переконливо демонструє, що ми фізично залучені до *Man1* і *Man2*, до всіх тих форм елітарності, расизму й сексизму, через які *Man1* і *Man2* проявляються не як зовнішня ідеологія, а як матеріалізація реальних форм нашого співжиття й співпраці. Ленін вважав, що можна взяти жорстоку дисциплінарну структуру капіталістичної фабрики під свій контроль і з її допомогою змусити народні маси й робітників дотримуватися суворого виробничого графіка. Але Люксембург абсолютно з цим не погоджувалася: на її думку, мали змінитися й робота й організація робочого місця, й сім'я, й навіть сам спосіб нашого мислення та спілкування. За словами мислительки, для нас, тих, хто виростили в капіталістичному суспільстві, соціалізм є просто непізнаваним. Отже, рухатися вперед можна лише через створення максимально широких і радикальних форм демократії, які дозволять нам не лише спільно мріяти, але й спільно творити нові способи життя. Інакше революцію задушить той самий Центральний комітет, який думає, що обстоює революційні принципи.

Як ми знаємо, Ленін дійсно вірив, що соціалістична держава буде просто капіталістичною державою, перевернутою з ніг на голову. Капіталістична держава пригноблювала робітничий клас. У соціалістичній державі пригнобленою ж є буржуазія. Якраз проти такої перестановки застерігав у своїх працях Фанон, критикуючи націоналістичну буржуазію й навіть найбільших борців визвольного руху. Саме через свою участь у збройній боротьбі такі люди не надто підходять на роль очільників нового революційного ладу. Насильство несе в собі небезпеку рефалізації, тобто повернення до фалічних практик: як-от чоловіки-мачо, які хизуються своєю зброєю.

З погляду Люксембург, основні демократичні права — свобода преси, свобода зібрань, право створювати профспілки —

є абсолютно необхідними в процесі трансформування людства у вид, що живе поза відносинами експлуатації. Люксембург вірила, що свобода зовсім не є свободою, якщо її мають лише прихильни_ці комуністичної партії: вона закриває шлях до уявного й зводить нанівець зусилля зі створення нових інституцій, нових форм життя, гідних називатися соціалістичними. Слово самій авторці:

Свобода лише для прибічників уряду, лише для членів однієї партії — хай якою численною вона є — не свобода. Свобода — це завжди свобода іншодумців. Не через якесь догматичне поняття «справедливості», а тому, що все живильне, цілюще й очисне, що має політична свобода, залежить від цього принципу й сходить нанівець, коли «свобода» перетворюється на привілей [Там само].

Слід наголосити, що в цих словах Люксембург криється глибший сенс, аніж просте обстоювання, на перший погляд, суто буржуазних традиційних прав. Мислителька усвідомлювала: усі ми, хто жили за капіталізму, не маємо справжнього уявлення про те, яким може бути соціалізм, як він виглядатиме. Люксембург постійно наголошує на необхідності всеосяжної трансформації соціальних відносин, зокрема сімейних та еротичних стосунків, а зрештою — нижче ми повернемося до цього питання — відносин із тваринами й усіма іншими істотами, разом із якими ми на селяємо нашу маленьку планету. Ми можемо повторювати, як мантру, що нам потрібна радикальна трансформація всіх соціальних відносин, але про що саме йдеться? Правда в тому, що ми цього не визнаємо, поки не почнуться реальні історичні процеси, які оприявнять творчість народних мас на шляху до скасування капіталістичної експлуатації. Звернімося до Люксембург:

Теорія диктатури Леніна й Троцького спирається на мовчазне припущення, ніби революційна партія тримає в кишені готовий рецепт соціалістичного перетворення, який просто треба енергійно

втілювати в життя. На жаль — або, можливо, на щастя — це не так. Майбутнє практичне втілення соціалізму як економічної, соціальної й правової системи цілком оповите туманом і аж ніяк не зводиться до простого виконання низки готових приписів. Наша програма лише містить кілька важливих орієнтирів, котрі вказують загальний напрямок пошуку необхідних заходів — орієнтирів, до того ж переважно негативних. Таким чином, ми приблизно знаємо, що треба усунути найперше, щоб очистити шлях до соціалістичної економіки... [Там само].

Люксембург продовжувала думку: концепція диктатури Леніна й Троцького протиставляє її демократії. Вираз «диктатура пролетаріату» вперше використав у своїх текстах про Паризьку комуна Фрідріх Енгельс. Безумовно, Паризька комуна практикувала найрадикальніші демократичні інституції, зокрема усупільнений догляд за дітьми, який, проте, колективно організовували самі жінки-працівниці. Спосіб керування цими інституціями не менш важливий, ніж їхній «усупільнений» характер. Комуна дійсно стимулювала творчий потенціал народних мас, які брали участь у її повсякденній діяльності. Упродовж нетривалого періоду свого існування Паризька комуна уособлювала перманентну революцію. Перефразовуючи Енгельса, який, можливо, казав це іронічно (з огляду на всеосяжну демократію участі, втілену в щоденній діяльності Паризької комуни): «Так і виглядає диктатура пролетаріату». Тому, з погляду Люксембург, протиставляти диктатуру демократії — теоретична й практична помилка. Навіть більше, Люксембург вважала, що партійна централізація породжує корупцію: якщо вірність партії виступає підставою для надання привілеїв, це зрештою призведе до формування ієрархічних структур. Правильне рішення, на противагу політиці Леніна й Троцького, не може полягати в посиленні партійного контролю й використанні

силових засобів на зразок запровадження воєнного стану. Революція має стимулювати ідеалізм своїх учасниць, а це можливо тільки тоді, коли творчість має поважати, сприймаючи її як пульсацію самого серця революції. Водночас варто пригадати, що Люксембург безперечно схвалювала сміливість і відвагу Леніна й Троцького, які захопили державну владу, щойно випала нагода. Свої зауваження вона адресувала товаришам. Висловлені нею закиди не були наївними. Вона усвідомлювала масштаб труднощів, із якими зіткнулися більшовики. Критика Люксембург полягала в тому, що більшовики називали чесною засіб досягнення соціалізму, а загальну теорію видавали за необхідний засіб.

Етичний фемінізм і сила лагідності

Але ось цікавіше питання: чому я вважаю критику Люксембург Леніна й Троцького феміністичною? Я стверджувала, що ця мислителька є «етичною феміністкою», бо всі форми, які відновлюють поділ людей на «золотих» і «срібних», зокрема через правління елітарної партії, викидають частину людей поза межі визначеного людства. У цьому сенсі довіра Люксембург до нас — не лише соціалістичний, але й феміністичний принцип. Вона вбачала в соціалізмі нескінченну трансформацію, яка стосується всіх і перетворює нас з егоцентричних істот, якими ми стали за капіталізму, на людей, здатних жити разом, керуючись взаємоповагою й тим, що, слідом за філософією Дюфурмантель, я називатиму «силою лагідності». Погляньмо, що Дюфурмантель писала про лагідність (яку вона у своїх працях розглядала не як філософську конструкцію чи соціологічну відносність, а радше як живе уявлення про можливість абсолютно іншого типу стосунків між людьми й світом, який ми наеляємо): «Лагідність винаходить розширене сьогодення. Ми говоримо про лагідність і визнаємо її, даруємо її, отримуємо її,

сподіваємося на неї. Ми називаємо так емоцію, назву якої втра- тили. Вона походить із тих часів, коли людство ще не відмежу- валось від стихій, тварин, світла й духів. У який момент історії людство її усвідомило? Чому вона протистояла в ту епоху, коли життя й виживання були нероздільними?» [Dufourmantelle 2018, 10]

Етичний фемінізм, за моїм початковим визначенням, прагне до побудови ненасильницьких відносин з іншими. Але Дю- фурмантель мислила складнішими категоріями, тому не могла просто підтримати етику ненасильства — іноді насилля стано- вить трагічну необхідність, як показує досвід майже всіх коло- нізованих країн. Однак його не слід ідеалізувати чи розглядати як завдання крихітної групи мачо, які, за давнім зауваженням Фанона, беруть участь у процесі рефалізації. Фантазія така: ми забираємо фалос у білого чоловіка, і влада переходить до при- гнобленого колонізованого суб'єкта, також чоловічої статі. Але це лише фантазія, яка до того ж часто пропагує контрреволю- ційні погляди.

Коли я вперше писала про етичний фемінізм у збірці «Фе- міністичні суперечки», то зосереджувалася на вужчому пи- танні стосунків між людьми. Сьогодні, окреслюючи поняття етичного фемінізму, я включила б до нього описану Дюфур- мантель силу лагідності. Лагідність і справді є важливою фе- міністичною відповіддю на критику марксизму з боку при- хильн_иць постгуманізму. Вони докоряли марксизму, ніби він є однією з форм гуманістичної пихи [Bradotti 2013]. Така критика підкреслює, що, перефразовуючи Маркса, «в умовах соціалізму природу буде олюднено, а людей оприроднено», а точніше: люди повернуться до невідчуженої творчості — ін- дивідуальної та колективної. Отже, породженому капіталізм- ом відчуженню прийшов би кінець. Але основна увага при цьому, на думку критик_инь, приділяється стосункам між людьми; панування людей над рештою природи не ставить- ся під питання. Проте лагідність, якщо розглядати її як силу і,

навіть більше, як реалізацію сили, пропонує нам зовсім інший підхід, який відкидає ідею людського панування над іншими формами буття, включаючи тварин. Відкидала її й Люксембург. Слово їй самій:

Наскільки мені відомо, для кожної людини, для кожної істоти її життя — це єдине, чим вона насправді володіє, і щоразу, як ми байдуже вбиваємо чи розчавлюємо муху, — зникає цілий світ. Для її фасеткового вічка це наче кінець світу, що знищив усе живе. Ні, я розповідаю вам про інших жінок ось для чого: щоб ви усвідомлювали власний біль і не ігнорували його, щоб правильно розуміли себе й мали ясне уявлення про те, ким ви є. О, я добре розумію, як вас зачаровують гарна мелодія, кожна квітка, кожен весняний день, кожна місячна ніч, як вони ваблять найбільшою красою, яка лише є у світі [Adler, Peter and Laschitza 2013, 449].

Я згадую тут про комах, хоча Люксембург також чудово писала про загнаних до смерті волів, яких вона побачила на тюремному дворі й обняла. Але багато хто з нас бояться комах й ставляться до їхнього вбивства інакше, ніж до вбивства наділених свідомістю істот — наприклад, тварин. Приклад із мухою показує, однак, що Люксембург дивилася на це по-іншому. Процитуємо її знову:

Тепер, як і щоліта, я маю роботу: вилізти на стілець і дотягнутися рукою до верхньої рами, дуже обережно, хоч як вона високо, взяти осу й випустити її на свободу, інакше вона битиметься об шибу до пів смерті. Вони мене ніколи не жалять; на природі вони навіть сідають мені на губи, це дуже лоскитно; але я боюся розчавити осу, беручи її до рук. Коли справу зроблено, в кімнаті раптом западає тиша. Але в моїх вухах, і в серці, й далі сонячно відлунює її дзижчання. Гансику,

будь щасливим і задоволеним, життя ж таке гарне! Оса повторила за мною, а вона знає, про що говорить. Передавай вітання своїм старим панам і тітоньці. Р. [Там само, 389]

Дві наведені цитати містять приголомшливе свідчення того, що Дюфурмантель характеризує як силу лагідності. Для Люксембург, як вона неодноразово зазначає у своїх листах, ця лагідність невіддільна від того, що означає бути людиною, від способу існування, який ми маємо втілювати навіть зараз, живучи в жорсткій реальності, що її Вінтер називала реальністю *Man2*. Таким чином, етичний фемінізм Люксембург є надзвичайно важливим елементом усіх її праць про націоналізм і мілітаризм, а також її уявлення про соціалізм, що кидає виклик не тільки капіталістичному варварству, але й елітарності, притаманній більшовицькій політиці під час Російської революції. Феміністичні переконання Розі Люксембург спонукають нас дивитися на поняття фемінізму набагато ширше, усвідомлюючи, що феміністичний рух аж ніяк не обмежується боротьбою за так звану формальну рівність, що він частина нового, загальнолюдського способу існування, до якого можна прийти лише через революційну боротьбу. Ущипливі зауваження Люксембург про буржуазний фемінізм не слід сприймати як осуд фемінізму як такого. Натомість їх слід інтерпретувати як критику класових — і, так, расових — привілеїв жінок, котрі живуть у метрополії. Люксембург не дожила до боротьби трансгендерних людей, геїв та лесбійок за свої права, але, зважаючи на широту її погляду, вона безперечно виступила б проти виключення з людства тієї чи іншої групи людей через їхній спосіб еротичного або статевого життя. Уявляючи собі новий загальнолюдський спосіб існування поза обмеженнями того, що ми зі Стівеном Сілі назвали «безвихіддю чоловіка», Люксембург значно випередила свій час. Залишимо останнє слово за нею. Ось як, на її думку, ми чи не вперше можемо практикувати людське існування, звільнившись від чоловічих пасток *Man1* і *Man2*:

Бути людиною означає за потреби бадьоро кинути все своє життя «на гігантські терези долі» і водночас радіти світлу кожного дня, красі кожної хмарки. Ох, у мене немає готового рецепта, як нам бути людьми, я просто знаю, коли ми такими є, і ти теж завжди це відчував — коли ми годинами гуляли в полях Зюденде, а вечірній багрянець спадав на пшеничні стебла. Світ такий гарний, попри всі його жахи, і був би ще гарнішим, якби в ньому не було слабаків і боягузів [Там само, 363].

Роза Люксембург

Пролетарка

Пер. з нім. Нелі Ваховської

Тиждень соціал-демократії починається з Дня пролетарки¹. Жіноча колона йде в авангарді партії неімущих, що вирушає в гарячий восьмиденний марафон сіяти зерно соціалізму на нових нивах. І *політичне рівноправ'я жінок* — *найперша вимога* партії, яка ладнається зібрати полчища нових поборників вимог усього робітничого класу.

Так сучасна пролетарка, яка працює за наймом, виходить на авансцену в перших рядах робітничого класу й усього жіночого роду, вперше за багато століть.

Жінка з народу віддавна тяжко працює. У дикій орді вона носить вантажі, збирає їжу; у первісному селі — сіє зерно, меле, робить посуд; в античності — рабинєю обслуговує панів і вигодує їхніх дітей своїм молоком; у середньовіччі — горбатиться за прядкою на феодала. Та відколи постала приватна власність, жінка з народу здебільшого працює окремо від великого цеху соціального виробництва, тобто окремо й від культури,

¹ 1914 року Міжнародним жіночим днем відкривався «Червоний тиждень» — кампанія Соціал-демократичної партії для залучення нових членів.

запхана в домашню тисняву нужденної родини. Капіталізм вирвав її із сім'ї та вкинув у вир соціального виробництва — вигнав на чужі ниви та будівництва, в цехи, контори, на фабрики та в магазини. Буржуазна жінка — паразит суспільства, її функція полягає лише в співпожиранні плодів експлуатації; жінка з дрібної буржуазії є в'ючною худобиною в сім'ї. У постаті ж сучасної пролетарки жінка вперше стає людиною, адже боротьба насамперед створює людину — залучену до культурної роботи, до творення історії людства.

Для буржуазки, яка володіє майном, її дім — це її світ. Для пролетарки ж увесь світ – її дім, світ з усіма його болями й радощами, з холодною жорстокістю й безжальним обширом. Разом із прокладачем тунелів пролетарка переїздить з Італії до Швейцарії, скніє в бараках і, наспівуючи, сушить дитячу білизну біля скель, що злітають у повітря від динаміту. Напровесні вона сезонницею сидить посеред вокзального рейваху на скромному вузлику своїх речей у хустинці поверх простенького проділу й терпляче чекає, коли її перевезуть зі Сходу на Захід. На середній палубі океанічного пароплава, з кожною хвилиною, що несе злиденність європейської кризи в Америку, в багатомовній юрбі голодних пролетарів пролетарка мандрує світ за очі, щоб, коли здійсниться зворотна хвиля американської кризи, повернутися до рідного убозтва, до нових сподівань і розчарувань, до нової гонитви за роботою та шматком хліба.

Буржуазка насправді не зацікавлена в політичних правах, тому що не виконує жодної економічної функції в суспільстві, а насолоджується готовими плодами класового панування. Вимога жіночого рівноправ'я, як її формулюють буржуазки, — це чиста ідеологія окремих слабких груп, без матеріального коріння, фантом протистояння між жінкою й чоловіком, примха. Звідси й фарсовий характер суффражистського руху.

Пролетарці необхідні політичні права, тому що вона виконує в суспільстві ту саму економічну функцію — так само гарує на

капітал, утримує державу, капітал так само її висмоктує й утискає, як і чоловіків. Вона має такі ж інтереси, як і пролетарі, і для їхнього захисту потребує тієї самої зброї. Її політичні вимоги глибоко закорінені в соціальній прірві, що відділяє клас експлуатованих від класу експлуататорів, не в протистоянні чоловіка та жінки, а антагонізмі капіталу та праці.

Формально політичні права жінок цілком гармонійно вписуються в буржуазну державу. Приклади Фінляндії, Американських Штатів, окремих громад показують, що жіноче рівноправ'я не підриває державну владу, не зачіпає панування капіталу. Та оскільки політичні права жінок нині є чисто пролетарською класовою вимогою, то для сучасної капіталістичної Німеччини вони — як сурми Судного дня. Як і *республіка*, й *армія*, і *восьмигодинний робочий день*, жіноче виборче право може перемогти або програти лише разом з усією класовою боротьбою пролетаріату, виборювати його можна лише засобами пролетарської боротьби й тиску.

Буржуазні борчині за жіночі права хочуть здобути політичні права, щоб потім брати участь у політичному житті. Пролетарка ж може йти лише шляхом робітничої боротьби, яка, навпаки, виборює кожну п'ядь справжньої влади, щоб у такий спосіб здобути права на папері. *Кожен соціальний підйом починається з дії*. Пролетарки мусять включатися в усі соціальні сфери, аби закріпитися в політичному житті — лише так вони створять підвалини для своїх прав. Панівне суспільство відмовляє їм у доступі до храмів законотворчості, однак інша велика сучасна сила широко відчиняє їм ворота — це *Соціал-демократична партія*. Тут, у лавах організації, пролетарці відкривається незоре поле політичної роботи й політичної влади. Лише тут жінка є рівноправним чинником. Соціал-демократія вводить її у майстерню історії, і тут, де гуркотять циклопічні сили, пролетарка виборює собі справжнє рівноправ'я, навіть якщо на папері буржуазна конституція їй цього не дає. Тут трудяща жінка поряд із чоловіком стрясає стовпи наявного суспільного ладу,

і доки цей лад спроможеться надати їй видимість її прав, вона допоможе поховати його під руїнами.

Майстерня майбутнього потребує багатьох рук і гарячих сердець. Світ жіночого плачу чекає на визволення. Тут стогне дружина дрібного селянина, змагаючи від тягот життя. Там, у Німецькій Африці, в пустелі Калахарі біліють кістки беззбройних жінок із племені гереро, яких німецька солдатня загнала в жорстоку смерть від голоду й спраги. По той бік океану, у високих горах Путумайо, на каучукових плантаціях міжнародних капіталістів лунають, не почуті світом, смертні зойки замордованих індіанок*.

Пролетарко, найбідніша з бідних, найбезправніша з безправних, ставай на боротьбу за звільнення жіночого й чоловічого родів від жахного панування капіталу. Соціал-демократія висуває тебе на почесне місце. Мерщій на передову, в окопи!

Анкіца Чакардіч

Марксистсько- феміністична інтерпретація теорії акумуляції Рози Люксембург

Пер. з англ. Лесі Бідочко, наук. ред. Надія Чушак

Ця робота [виховання дітей і робота по дому] не є продуктивною в сучасній капіталістичній економіці, навіть якщо з тисячократних дрібних зусиль постає велетенська самопожертва. [...] Продуктивною вважається — поки існують капіталістичне панування й система оплати праці тільки та робота, що створює додаткову вартість, продукує капіталістичний зиск. [...] Це звучить грубо й божевільно, але повністю відповідає грубості й божевільню сучасної капіталістичної економіки, і усвідомити цю грубу дійсність ясно й гостро і є першою необхідністю для пролетарок.

Роза Люксембург «Виборче право жінок і класова боротьба»

Вступ

Роза Люксембург написала не надто багато про так зване жіноче питання¹. Проте це не означає, що її праці не слід розглядати в контексті феміністично-революційної історії. Навпаки,

¹ Серед доступних англійських перекладів можна виділити кілька праць/виступів періоду 1902–1914 років про «жіноче питання»: “A Tactical Question” (1902), “Russian Women Workers in Battle” (1902), “Address to the International Socialist Women’s Conference” (1907), “Women’s Suffrage and Class Struggle” (1912) and “The Proletarian Woman” (1914). Усі тексти цит. за: Hudis and Anderson (eds.) 2004; крім “Russian Women Workers in Battle”, цю працю цит за: Hudis, Fair-Shulz and Pelz (eds.) 2018.

несправедливо було б стверджувати, що в її працях, особливо в критиці політичної економії, немає орієнтирів для прогресивної феміністичної політики й емансипації жінок — тем, актуальних для людства протягом усієї історії, зокрема й сьогодні. У цій статті, спираючись на «Акумуляцію капіталу» Рози Люксембург та її аналіз зв'язків між капіталістичним і некапіталістичним просторами, ми спробуємо трохи «додумати» теорію Люксембург. Чи можна сьогодні говорити про «люксембургіанський фемінізм» чи радше про марксистсько-феміністичний підхід до теорії акумуляції (накопичення) Люксембург? Чи існує зв'язок між її «діалектикою просторовості» та теорією соціального відтворення? Чи можна використовувати люксембургіанську критику політичної економії для марксистсько-феміністичного аналізу репродуктивної праці жінок та її економічної ролі у відтворенні акумуляції? У статті детально проаналізовано ці питання, зокрема розглянуто критику буржуазного фемінізму з боку Рози Люксембург та зв'язки між ключовими елементами її праці «Акумуляція капіталу» та теорією соціального відтворення.

Напередодні Першої світової війни, після майже п'ятнадцяти років роботи, Роза Люксембург опублікувала свою фундаментальну теоретичну працю «Акумуляція капіталу. До економічного обґрунтування імперіалізму» (Берлін, 1913) [Люксембург 2019]. Це одна з найактуальніших і найоригінальніших класичних праць із марксистської економіки. «Акумуляція капіталу» стала продовженням «Вступу до національної економії» [Hudis (ed.) 2013]. Їїго Люксембург написала за матеріалами лекцій із політекономії, які з 1906 по 1916 рік читала в партійній школі Соціал-демократичної партії Німеччини (СДП).

Якщо коротко, «Акумуляція капіталу» запропонувала метод наукового вивчення й пояснення умов капіталістичної монополізації, розширеного відтворення й імперіалізму з урахуванням динамічних відносин між капіталістичною й некапіталістичною просторовістю. На думку Люксембург, Маркс знехтував

просторовою зумовленістю капіталу й зосередився лише на часі, тобто на темпоральному вимірі внутрішньої динаміки капіталістичного відтворення. Натомість теоретикиня «намагалася довести, що сутність капіталу полягає в прагненні зжерти те, що є для нього зовнішнім, — некапіталістичний простір» [Hudis 2014]. Люксембург прагнула сформулювати власну теорію розширеного відтворення та розкритикувати класичну економіку, враховуючи не лише часовий, а й «просторовий вимір аналізу». Пітер Гудіс назвав цю просторову зумовленість капіталістичного накопичення «діалектикою просторовості» [Там само].

У своїх працях, особливо у «Вступі до національної економії», «Акумуляції капіталу» й «Антикритиці», Роза Люксембург наголошувала: важливо розуміти, що задля свого відтворення капіталізм руйнує общинні формації, не пов'язані з капіталом. Вона наочно продемонструвала, що імперіалізм невіддільний від динаміки капіталізму. За словами Пітера Гудіса, критикуючи Марксові формули розширеного відтворення, викладені наприкінці другого тому «Капіталу», і намагаючись розширити його темпоральну теорію накопичення, Люксембург наголошувала, що імперіалізм — це просторовий відповідник процесів привласнення часу капіталом [Там само]. У цій статті ми спробуємо довести, що люксембургіанську критику політичної економії, вибудовану навколо «діалектики просторовості», теж можна застосувати для аналізу певних типів соціального відтворення. Ми представимо марксистсько-феміністичне прочитання люксембургіанської теорії акумуляції на основі аналізу динамічних зв'язків між домогосподарством і ринком, а також запропонуємо аналітичний метод, що виходить за рамки звичних феміністичних підходів, які часто апелюють лише до окремих епізодів із життя Рози Люксембург. На нашу думку, феміністичний аналіз теоретичної та революційної спадщини Люксембург має зважати на те, як її теорія накопичення (аккумуляції) може прислужитися марксистському фемінізму та допомогти в наших спробах збагнути й змінити навколишній світ.

Перш ніж перейти до марксистсько-феміністичного аналізу теорії накопичення Люксембург, дозволимо собі кілька коротких зауваг про рецепцію «Акумуляції капіталу» одразу після її публікації. У цій праці Люксембург звернула увагу на «кричущі суперечності» в другому томі Марксового «Капіталу», які, на її думку, були вадами підходу автора до проблеми накопичення й розширеного відтворення. І друзі, і недруги різко розкритикували книжку. У листі до Франца Мерінга, говорячи про критику «Акумуляції капіталу»¹, Люксембург писала:

Загалом я розуміла, що невдовзі книжка наразиться на опір; на жаль, наш панівний «марксизм» ніби той дідуган із подагрюю — боїться будь-якого свіжого подуву думки; і я була свідома того, що від початку на мене чекає боротьба [Adler, Hudis and Laschitza 2011, 324].

Ленін заявляв, що Люксембург «опошшила марксизм» [Ленін 1970, 59] і «помиляється щодо теорії накопичення капіталу» [цит. за: Brangsch 2019, 66]. Її працю трактували як ревізію Маркса, хоча саме Люксембург різко виступала проти будь-яких ревізіоністських тенденцій у німецькій СДП та протистояла «епігонським» партійним колам і кон'юнктурникам, котрі настільки «скорегували» Маркса, що поступово почали відкидати соціалістичні принципи, необхідність революційних дій та інтернаціоналізм. Люксембург наполягала, що сучасна марксистська думка має шукати точніші відповіді на економічну кризу та пояснювати її поглиблення й нові факти економічного життя.

«Акумуляцію капіталу» гостро критикували не лише опортуністично-реформістські й ревізіоністські кола СДП, а й орто-

¹ Див. критику Антона Паннекука, Густава Екштайна, Отто Бауера та Карла Каутського в Day and Gaido 2012. Проте були й позитивні відгуки, скажімо, Франц Мерінг писав: «Поки дехто відкидає цю роботу як цілковито провальну, навіть засуджує її як нікчемну компіляцію, інші вважають її найбільш знаковим явищем у соціалістичній літературі, відколи за перо взялися Маркс і Енгельс. Я повністю поділяю другу думку» [Day and Gaido 2012, 746].

доксальні марксистки на чолі з Карлом Каутським. Вони ганили не лише книжку, ставлячи під сумнів її марксистський характер, а й удавалися до дешевих психологічних і консервативних аргументів, щоб викликати недовіру до самої Люксембург та викрити її як нібито некомпетентну або погано обізнану з марксистськими текстами. Книжка Вернера Зомбарта «Пролетарський соціалізм» («Der proletarische Sozialismus») — приклад такої критики: «Найлютіші соціалісти — ті, хто обтяжені почуттям ресентименту. Типова ситуація: кровожерлива, отруйна душа Рози Люксембург обтяжена чотирикратним ресентиментом — жінки, іноземки, єврейки й кульги» [цит за: Bulajić 1954, VIII].

Навіть у Німецькій комуністичній партії її прозивали «сифілісом Комінтерну», а Макс Вебер одного разу навіть назвав її істотою, якій місце «в зоопарку» [цит. за: Thomas 2006, 154]. Рая Дунаєвська, авторка книжки «Роза Люксембург, визволення жінок і марксистська філософія революції», пише:

Злобливий чоловічий шовінізм охопив цілу партію разом з Августом Бебелем, автором праці «Жінка і соціалізм», котрий створив міф про себе як справжнього фемініста, і Карлом Каутським — головним теоретиком Інтернаціоналу [Dunayevskaya 1981, 27].

Дунаєвська у своїй гендерно-соціальній розвідці цитує місце про Розу Люксембург із листа Віктора Адлера до Августа Бебеля: «Ця отруйна шльондра ще завдасть великої шкоди, адже вона кмітлива й начисто позбавлена почуття відповідальності, а її єдиний мотив — майже збочене прагнення довести своє» [Там само].

Очевидно, тут ми спостерігаємо консервативну політичну тактику, що передбачала нападки на видатних жінок, а цього разу ще й містила серйозне сексистське знецінення праці Люксембург. Роза чудово знала про задушливий сексизм, притаманний не лише суспільству взагалі, а й представникам

соціал-демократичного руху. У статті «Тактичне питання» (1902) вона писала:

Політична емансипація жінок стала б свіжим вітром у політичному й духовному житті [соціал-демократії], повів якого видув би сморід нинішнього міщанського сімейного життя, котрим виразно позначені й члени нашої партії— робітники та керівництво [Luxemburg 2004a, 236].

У вступі до «Антикритики» Люксембург наголошувала, що на жодну марксистську книжку не було таких дошкульних відгуків, як на «Акумуляцію»:

Наскільки я знаю, подібна доля не спіткала жодне партійне видання, хоча, звичайно, десятки років соціал-демократичні видавці друкували не лише золото й перли. Усі ці події однозначно вказують, що так чи так тут вирували пристрасті, далекі від «чистої науки» [Luxemburg 2015b, 348].

Далі в статті ми не повертатимемося до цього важливого аспекту соціальної та гендерної історії, проте пам'ятаймо про його всепроникність, зокрема коли обговорюємо теоретичні й численні квазітеоретичні закиди «Акумуляції капіталу» та досвід Люксембург як теоретикині, викладачки й революціонерки.

Існує дуже мало текстів про феміністичний вимір теорії Рози Люксембург¹, тож далі ми спробуємо окреслити засади її

1 Ситуацію ускладнює й те, що жоден із наявних аналізів, наприклад Ганни Арендт, не працює в рамках марксистської традиції. Інтерпретація Арендт зосереджується насамперед на особистому житті Рози Люксембург: жінка наражається на низку сексистських бар'єрів з боку партійної верхівки. Ми цілком погоджуємося з твердженням Арендт, що життя Люксембург як жінки в чоловічому політичному світі було надзвичайно складним, про що сказано на початку статті, але нас бентежить сумнівний методологічний висновок дослідниці. Вона вважає, що Люксембург не слід розглядати в марксистській традиції, і в неї «закрадається сумнів, чи вона [Роза] взагалі була марксисткою» [Arendt 1968, 38].

марксистського або так званого люксембургіанського фемінізму. З феміністичної перспективи праці Люксембург інтерпретують рідко, а на «Акумуляцію капіталу» майже не зважають¹. Зазвичай феміністична аналітика розглядає праці Люксембург або в контексті її особистого життя, або (дуже рідко) під кутом зору критики політичної економії.

Безумовно, той факт, що теоретикиня мало писала про «жіноче питання», теж вплинув на те, що питання фемінізму Люксембург здебільшого пов'язують з її біографією й особистими стосунками. Звісно, це важливі теми, особливо з огляду на те, що історична наука традиційно уникає говорити про жінок і їхній досвід. Та в цій статті ми спробуємо відійти від звичних інтерпретацій і проаналізувати позицію Рози Люксембург щодо жінок, щоб показати, як можна адаптувати «Акумуляцію» до сучасної марксистсько-феміністичної теорії соціального відтворення. Ми поставимо такі питання: що можна дізнатися про фемінізм Рози Люксембург на основі кількох її текстів і записаних промов про «жіноче питання»? Чи можна виявити дискурсивні точки входу, які поєднують ці праці з критикою політичної економії? Відповіді на ці питання підтвердять релевантність фемінізму Рози Люксембург включно з актуальною гострою критикою буржуазного фемінізму, неспроможного вирішити класову нерівність за неолібералізму. У наступній частині статті ми спробуємо визначити базові погляди Люксембург на «жіноче питання», а в третій частині простежимо зв'язок між її тезами про акумуляцію капіталу й про роль некапіталістичної просторовості в багаторівневих процесах соціального відтворення.

1 Не забуваймо про видання: Dunayevskaya 1981; Haug 2007.

Критика буржуазного фемінізму у Рози Люксембург

Люксембург не організовувала жіночі робітничі групи; її діяльність у цій царині залишається непоміченою, бо вона працювала переважно за лаштунками. Теоретикиня щиро підтримувала організаційну роботу соціалістичного жіночого руху, усвідомлюючи важливість і складність трудового життя для емансипації жінок. Ця підтримка проявлялася через співпрацю з її близькою подругою Кларою Цеткін. В одному з листів до Цеткін можна побачити, наскільки Розу цікавив і хвилював жіночий рух: «Коли ти збираєшся написати мені довгого листа про жіночий рух? Благаю, надішли хоча б короткого!» [Adler, Hudis and Laschitzka 2011, 153] Про інтерес до цієї теми вона заявила й в одному з виступів: «Я можу тільки захоплюватися товаришкою Цеткін, що вона [...] бере на себе цю ношу» [Luxemburg 2004c, 237]. Хоча Люксембург нечасто називала себе феміністкою, у листі до Луїзи Каутської вона писала: «Ви приїдете на жіночу конференцію? Можете собі уявити, я стала феміністкою!» [цит. за: Dunayevskaya 1981, 95]

Окрім того, що Роза працювала «за лаштунками» й приватно цікавилася «жіночим питанням», вона долучалася до відкритої дискусії про класову проблему жіночого руху. У промові «Виборче право жінок і класова боротьба» (1912) Люксембург критикувала буржуазний фемінізм і наполягала:

Монархія та безправність жінки стали найважливішими інструментами капіталістичного класового панування [...]. Якби йшлося про жінок із класу буржуазії, то від них капіталістична держава могла б очікувати хіба що дієвої підтримки реакції. Більшість буржуазок, які, наче левиці, кидаються на боротьбу проти «чоловічих привілеїв», невинними ягнятками тупотіли б у лавах

консервативної та клерикальної реакції, якби там їм дали право голосу [Люксембург 2021а].

Питання виборчого права для жінок і сучасна концепція права, заснована на індивідуальних правах, відіграла важливу роль у так званому великому переході від феодалізму до капіталізму. Для Рози Люксембург жіноче виборче право — питання тактики, адже, за її словами, воно лише формалізує вже посталу «політичну зрілість» пролетарок. Далі вона підкреслює, що йдеться не про підтримку якогось окремого випадку здобуття права голосу (хоча це, безумовно, значуще), а про боротьбу за загальне виборче право, завдяки якому жіночий соціалістичний рух зможе надалі розробляти стратегію емансипації жінок і робітничого класу загалом. Однак ліберальна стратегія боротьби за право голосу не була класовою й не прагнула повалити капіталістичну систему¹. Для Люксембург метафізика індивідуальних прав у рамках ліберального політичного проекту передусім захищає приватну власність і накопичення капіталу. Ліберальні права виникають не як реакція на реальні соціально-матеріальні умови — їх встановлюють хіба як щось абстрактне й номінальне, тож реалізувати їх неможливо. Теоретикinia коментує це так: «[це] просто формалістичне сміття, з яким стільки носилися та про яке стільки товкмачили, що [воно] втратило будь-яке практичне значення» [Luxemburg 2004a, 235]. Люксембург

¹ Тут слід зазначити, що всередині рухів за жіноче виборче право кінця XIX — початку XX ст. загалом можна побачити підтримку не лише капіталізму, а й інших явищ та процесів, що продукують нерівності. Чи не найкраще ці суперечності досліджено на прикладі суфражистського руху в США. Чимало його учасниць, які сьогодні вважаються ключовими постатями та видатними борчинями за права жінок, дотримувалися расистських, ейблістських та неоколоніальних поглядів. Деякі з них виступали проти надання права голосу афроамериканським чоловікам, коли це питання постало після завершення громадянської війни, і провадили расистську політику всередині руху, не включаючи належним чином активісток-афроамериканок [Davis 1983]. Були серед них і такі, хто на початку XX ст. стверджували, що жінки Латинської Америки не можуть претендувати на право голосу, бо недостатньо ще за нього боролися [Terborg-Penn 1998]. Врешті, як білі, так і афроамериканські суфражистки кінця XIX — початку XX ст. нерідко вдавалися до ейблістської риторики [Temple 2016]. — Прим. наук. ред.

відкидає традиційне визначення громадянських прав разом із боротьбою за жіноче право голосу й вказує на паралелі з боротьбою за національне самовизначення:

Адже історична діалектика показала, що не існує «вічних» істин, не існує «прав» [...]. За Енгельсом, «те, що добре тут і тепер, може бути поганим деінде, і навпаки»; те, що правильне й розумне в одних обставинах, стає дурницею й абсурдом в інших. Історичний матеріалізм навчив нас, що справжній зміст цих «вічних» істин, прав і формул визначається лише соціально-матеріальними умовами середовища в певну історичну добу [Luxemburg 1976, 111].

У наведеній раніше цитаті з «Виборчого права жінок» Рози Люксембург ідеться про класичні проблеми, які вперше було порушено й обговорено в рамках соціалістичного фемінізму кінця XVIII — початку XIX століть: роль буржуазного фемінізму в капіталістичному відтворенні та використанні феміністичних цілей для отримання прибутку. Щоразу коли капіталізм переживає кризу або шукає «спільників» для свого відновлення чи дальшого накопичення капіталу, він інтегрує маргіналізованих інших у свій ліберальний політико-правовий устрій, байдуже — жінок, дітей, небілі раси чи ЛГБТІК, тобто тих, кого можна використати й з ким можна особливо не рахуватися.

Отже, до основних умов акумуляції належить наявність пропозиції живої праці, відповідно до потреб акумуляції, — праці, що її пускає в роботу капітал. [...] дедалі більший розвиток змінного капіталу, що супроводжує накопичення, мусить виявлятися у дедалі більшому залученні фактичних робітників. Звідки береться цих додаткових робітників? [Люксембург 2019, 261–262]

Згідно з економічною теорією Люксембург, капіталістичний спосіб виробництва відтворюється через утворення додат-

кової вартості, присвоєння якої можна стимулювати лише паралельним збільшенням виробництва товарів із додатковою вартістю. Отже, треба забезпечити відтворення виробництва в більшому обсязі, ніж раніше, а це означає, що розширення капіталу — абсолютний закон, який регулює виживання будь-якого капіталіста. В «Акумуляції капіталу» Роза Люксембург окреслює засади розуміння капіталізму як типу соціальних відносин, який постійно породжує кризи й неодмінно стикається з об'єктивними обмеженнями попиту й саморозширення. Тож вона розробила теорію імперіалізму, засновану на аналізі процесу суспільного виробництва й акумуляції капіталу, яка відбувається коштом різних «некапіталістичних формацій».

Безперечно, пояснення економічного коріння імперіалізму неодмінно має виходити й узгоджуватися з [правильним розумінням] законів накопичення капіталу, адже імперіалізм узагалі, як свідчить універсальне емпіричне спостереження, — це не що інше, як специфічний метод накопичення [...]. Суть імперіалізму полягає саме в експансії капіталу зі старих капіталістичних країн у нові регіони та в конкурентній економічній і політичній боротьбі за нові території [Luxemburg 2015b, 449–450].

На відміну від Маркса, який розділяв фактичне накопичення окремих капіталістичних країн і їхні зовнішньоторговельні відносини, Люксембург стверджує, що розширене відтворення не слід розглядати в контексті ідеального капіталістичного суспільства¹. Щоб краще пояснити розширене відтворення,

¹ Вона порушує питання, якими безпосередньо критикує Маркса та його «безкровні схеми» відносин між двома секторами ($c + v + s$) в другому томі «Капіталу»: «Як можна правильно уявити цей процес і його внутрішні закони, використовуючи суху теоретичну фантастику, згідно з якою середовище, конфлікти й взаємодії всередині нього не існують?» [Luxemburg 2015b, 450]. Кретке підкреслює: «Будь-які зусилля з удосконалення чи розширення марксистських схем марні». На її думку, схеми відтворення Маркса були принципово хибними, і їм не допомогло б жодне переформулювання [Krätke 2006, 22].

Маркс абстрагувався від зовнішньої торгівлі й розглядав лише одну умовну країну, щоб продемонструвати, як додаткова вартість реалізується в ідеальному капіталістичному суспільстві, де панує закон вартості, що є законом світового ринку¹.

Попри свої заперечення, Люксембург не сумнівається в тому, що Марксів аналіз змінного капіталу допомагає сформулювати проблему закону накопичення, який одночасно є ключем до її суспільно-економічної теорії. Це дозволяє схопити надзвичайно важливу відмінність між продуктивною й непродуктивною працею², без чого майже неможливо зрозуміти теорію соціального відтворення як відгук на неокласичну економіку та її союзництво з ліберальним фемінізмом. Саме тому в «Акумуляції капіталу» Люксембург цитує Маркса:

Робітнича людність може збільшитись, коли раніше непродуктивні робітники перетворюються на продуктивних, або коли частина людності, яка раніше не працювала, — жінки, діти й наупери — утягується у процес продукції [цит. за: Люксембург 2019, 262].

Цей тип економіки й ліберального залучення робітництва

1 Хоча Люксембург справедливо стверджувала, що Маркс детально не вивчав питання зовнішньої торгівлі, вона забувала, що він експліцитно розглядав досліджуване суспільство в контексті світової економіки: «Капіталістична продукція взагалі не існує без зовнішньої торгівлі. Але коли ми припускаємо нормальну річну репродукцію в даному масштабі, ми тим самим припускаємо, що зовнішня торгівля лише заміщує тубільні предмети предметами іншої споживної або натуральної форми, не впливаючи при цьому на відношення вартості [...]. притягнення зовнішньої торгівлі до аналізу щорічно репродукованої вартості продукту може лише заплутати справу, не даючи жодного нового моменту ні для проблеми, ні для її розв'язання» [Маркс 1932, 364–365].

2 Відмінність між продуктивною й непродуктивною працею пояснює концепція Маркса. Див. також: Savran, Tonak 1999; Cámara Izquierdo 2006. Останні стверджують, що ця відмінність — основа для розуміння капіталізму взагалі, зокрема аналізу конкретних рис капіталізму ХХ століття. Головний наголос вони роблять на подвійності проблеми: все залежить від того, яка праця мається на увазі — «виробнича праця загалом» чи «виробнича праця для капіталу». Це розмежування вважається значущим для розуміння співвідношення репродуктивної (домашньої) праці й проблеми непродуктивної праці.

має низький демократичний потенціал і зовсім не збирається емансипувати пригноблений клас. Права надають дуже обмежено, на підставі ідентичності (а не соціоматеріального рівня) і винятково за формулою, призначеною насамперед для захисту відтворення капіталістичного способу виробництва. Ще з початку XIX століття буржуазне жіноцтво не прагнуло скасувати класову систему, а, навпаки, підтримувало її. Ба більше, буржуазний фемінізм схвалює капіталізм і власну класову позицію та ігнорує права жінок робітничого класу. Процеси акумуляції капіталу, сучасна держава, лібералізм, зрештою, буржуазний фемінізм рухаються одним шляхом.

На формальному рівні політичні права жінок цілком гармонійно узгоджуються з буржуазною державою. Приклади Фінляндії, Американських Штатів, кількох муніципалітетів свідчать, що політика рівноправ'я для жінок не підважує [буржуазну] державу, не посягає на панівну роль капіталу [Luxemburg 2004b, 244].

Люксембург пояснює, що суфражистський рух реакційний не лише через банальну неспроможність буржуазок підтримати боротьбу за трудові й соціальні права пролетарок, а й через те, що капіталістки активно долучаються до гноблення жінок. Це зумовлено соціальними відносинами, заснованими на репродуктивній ролі жінки в домогосподарстві. Методологічно економічна теорія Люксембург заснована на відкритому протистоянні класичній політичній економії. Тож не дивно, що вона критикує саме ті соціальні явища й процеси, які уможливають капіталізм, — лібералізм і роль буржуазії в переході від феодальної монархії до капіталізму. Права, закони й модерні соціальні договори — ось інститути, які історично відіграли засадничу роль в утвердженні капіталізму¹. Водночас буржуазний фемі-

¹ Детальніше про соціально-історичний підхід до західної ліберальної теорії й модерної політичної думки з фокусом на так званому переході див.: Wood 2012.

нізм також важливий для підтримання капіталістичних класових структур. З одного боку, буржуазки вимагають політичного права голосу лише для жінок із панівного класу. Стоячи на позиціях індивідуалізму, вони не зацікавлені у вирішенні проблем усіх жінок чи в усуненні класових причин їхнього утиску. З іншого боку, на думку Люксембург, роль буржуазок надзвичайно важлива: вони активно підтримують усталені соціальні відносини.

Крім тих небагатьох, хто має роботу чи професію, буржуазки не беруть участі в соціальному виробництві, вони — просто співпожирачки додаткової вартості, яку їхні чоловіки витискають із пролетаріату [Люксембург 2021a].

Протиставляючи цілі буржуазок і пролетарок, Люксембург уточнює, що проблема тут не лише гендерна, тобто «жіноча», а й класова. Не можна говорити про жінок узагалі, прикриваючись універсальністю, адже гендерний аналіз без класового неповний. Жінки з вищих класів здебільшого не залучені до виробництва в рамках ринкових процесів, отже, вони споживають додаткову вартість, отриману завдяки експлуатації робочого класу; тож їхня роль у відтворенні соціальних відносин має «паразитичний характер».

...вони — паразити паразитів на тілі народу. А співпожирачі зазвичай іще лютіше й жорстокіше захищають своє «право» на паразитування, ніж безпосередні носії класового панування й експлуатації [Там само].

Отже, додає Люксембург, єдина соціальна роль буржуазок — це підтримувати й відтворювати чинний лад. Майже в усіх випадках вони не беруть участі в суспільному відтворенні, а функціонують радше як паразитичні співспоживачки. Здобувши право голосу, вони люто боронитимуть інтереси панівного класу й підтримуватимуть буржуазну державу й панування капіталу.

Жінки з панівних класів завжди фанатично захищатимуть експлуатацію та гноблення робітничого люду, від якого вони через другі руки отримують засоби для свого марного існування [Там само].

Не тільки Люксембург гостро критикувала буржуазний фемінізм. Великий внесок у цю справу зробили також Клара Цеткін, Надія Крупська й Олександра Коллонтай, особливо коли брати до уваги їхню оцінку реакційного ставлення лібералок до жіночої емансипації. Універсальні вимоги соціалісток вистали із соціально-матеріальних причин та питань і мали більше спільного з інтересами чоловіків із того самого класу, ніж із жінками з вищого класу. І це попри те, що історично появу жінок на ринку праці часто розглядали як спробу запровадити дешевшу конкуренцію з чоловіками, що, своєю чергою, вплинуло на зниження ціни праці. Розглядаючи питання жіночої робочої сили, соціалістки зазначають, що жінки додатково обтяжені репродуктивною працею в домашній сфері. Слова Цеткін можна вважати своєрідною «першою хвилею» або «ранньою теорією» соціального відтворення: «Жінки подвійно пригнічені: капіталізмом і своїм залежним сімейним становищем» [цит. за: Riddel 2014].

На перетині діалектики просторовості й теорії соціального відтворення

Марксистська позиція економічного аналізу Люксембург, особливо в «Акумуляції капіталу», ґрунтується на критиці класичної економіки й капіталістичних суспільних формацій. У своєму соціоекономічному аналізі праці й трудовій теорії вартості теоретикиня слідом за Марксом розрізняла продуктивну й непродуктивну працю. Один із прикладів цього — її бачення соціальної ролі сім'ї. Посилаючись на Енгельса, Роза Люксембург

у промові 1912 року провела різницю між працею в ринковій сфері та в домогосподарстві та в такий спосіб заклала основи ранньої теорії соціального відтворення.

Ця робота не є продуктивною в сучасній капіталістичній економіці, навіть якщо з тисячократних дрібних зусиль постає велетенська самопожертва. Ця робота — тільки особиста справа пролетаря, його щастя й благословення, і саме тому вона необхідна сучасному суспільству як повітря. Продуктивною вважається — поки існують капіталістичне панування й система оплати праці — тільки та робота, що створює додаткову вартість, продукує капіталістичний зиск. З цього погляду танцівниця вар'єте, яка змахами ніг загрибає прибуток у кишеню свого роботодавця, — це продуктивна працівниця, тоді як увесь труд дружин і матерів пролетаріату у чотирьох стінах їхніх осель розглядається як непродуктивна діяльність. Це звучить грубо й божевільно, але повністю відповідає грубості й божевільню сучасної капіталістичної економіки, і усвідомити цю грубу дійсність ясно й гостро і є першою необхідністю для пролетарок [Люксембург 2021a].

У згадуваній статті «Виборче право жінок і класова боротьба» Люксембург зосередилася на проблемі «політичної зрілості» жінок робітничого класу й на тому, як під час переходу від феодалізму до капіталізму індивідуалізм панівного класу вплинув на перебудову сім'ї й гендерний розподіл праці в ній. Теоретики не стверджувала, що буржуазні жінки, які не зазнавали утисків в часи становлення й формалізації приватної власності, не зацікавлені в боротьбі, пов'язаній із залученням жіноцтва до цього «великого цеху соціального виробництва», а також що «для буржуазки, яка володіє майном, її дім — це світ» [Люксембург 2021b]. Роза Люксембург наголошувала: через те, що буржуазки не залучені до економічних процесів, реакція на історичну появу

жінок у виробничій сфері (була і є) надзвичайно консервативна. Структура капіталізму додатково формалізується в порівнянні з феодалізмом через специфічну й цілковито нову форму соціального відтворення. Як зазначила Ліз Фогель, в умовах капіталізму між надлишковим виробництвом і домашньою сферою виник величезний розрив.

Історично в класових суспільствах відповідальність за виконання доконечної праці лягала на плечі жінок, але неправильно стверджувати, що існує якась універсальна домашня сфера, відокремлена від світу суспільного виробництва. У класових суспільствах, ґрунтованих на сільському господарстві, наприклад за феодалізму, доконечну працю часто інтегровано у виробництво додаткової вартості. Саме розвиток капіталізму [...] породжує різке розмежування між сферою, де здійснюється додаткова праця, і сферою, яку можна назвати домашньою. Утверджуючи універсальність незмінної домашньої сфери, аналітики ні фактично проєктують на некапіталістичні класові суспільства розмежування, що є продуктом капіталістичних виробничих відносин [Vogel 2013, 152].

1 Ліз Фогель у праці «Марксизм і пригноблення жінок» (1983) намагалася концептуалізувати домашню працю як різновид доконечної праці. Скажімо, Маркс у першому томі «Капіталу» побіжно пропонує використовувати термін «доконечний робочий час» не лише на означення часу, який потрібно витратити на виготовлення будь-якого товару, а й для «продукції специфічного товару — робочої сили» [Маркс 1933, 163]. Фогель розвинула цю ідею у твердження, що ми можемо говорити й про домогосподарство як сферу доконечної праці — неоплачуваної праці, яка забезпечує повсякденне й тривале відновлення носій_ок робочої сили та робітничого класу взагалі. Таке уточнення, на думку теоретикіні, дозволяє означити домашню працю як феномен, безпосередньо зумовлений капіталізмом і не прив'язаний до гендеру. Проте згодом Фогель визнала, що помилково інтерпретувала значення терміну «доконечна праця» в Маркса та його не можна застосувати до домашньої праці в суто марксистському сенсі. Однак частина феміністок і надалі використовує термін, адже він вказує на необхідність домашньої праці для продовження існування не лише робітничого класу, а й системи взагалі (детальніше про це див.: Vogel 2013). — Прим. ред.

Отже, вперше в історії жінки з'явилися як робоча сила, яка, доглядаючи за найманими й ненайманими членами сім'ї (дітьми та людьми похилого віку), відтворює й капіталістичний спосіб виробництва, й робітничий клас. Люксембург підкреслює ключову аналітичну проблему, з якою ми стикаємося, пояснюючи невідгідне становище жінок ідеологією «антагонізму» між жінками й чоловіками, а не капіталістичним способом виробництва. Це застереження ілюструє, як неправильно й спрощено, на думку Люксембург, тлумачити гноблення жінок трансісторично, до чого тяжіє ліберальний фемінізм, замість того, щоб розглядати гніт як продукт антагонізму між працею й капіталом. Вимога жіночого рівноправ'я, як її формують буржуазки, — це чиста ідеологія окремих слабких груп, без матеріального коріння, фантом протистояння між жінкою й чоловіком, примха. Звідси й фарсовий характер суфражистського руху [Люксембург 2021b].

Ліз Фогель висловила дуже схожу критичну думку в праці «Марксизм і пригноблення жінок»:

У теоретичній сфері, щоб рухатися вперед, слід насамперед відмовитися від ідеї, що так зване жіноче питання — адекватна категорія аналізу [Vogel 2013, 142].

Роза Люксембург починає «Акумуляцію капіталу» з «Проблеми репродукції» й зазначає, що проблему відтворення (репродукції) соціального капіталу в повному обсязі окреслив Маркс у своїй політекономічній теорії [Люксембург 2019, 9]. Далі вона пояснює, що репродукція — це повторення, «оновлення процесу виробництва» й наголошує:

...регулярне повторення процесу продукції — загальна передумова й основа регулярного споживання, а тому неодмінна умова культурного життя людського суспільства в усіх його історичних формах [Там само].

Щоб вижити, суспільство мусить відтворюватися. Теорія соціального відтворення вказує, що репродукція може стосуватися або оновлення виробничих умов, які дають суспільству змогу вижити, або регенерації людства [Čakardić 2018]. Простіше кажучи, на прикладі класичної промислової праці це означало б, що відтворення використовується, щоб забезпечити виконання робочих функцій, їхню регулярність, інвестування в обладнання, заводи й сировину. Коли машини виходять із ладу, їх доводиться ремонтувати, замінювати або ставити нове устаткування. Проте ще слід забезпечити наявність робочої сили, яка здійснює виробництво й відтворює соціальні відносини. Як і обладнання, робітни_ць, котрі постарили або вмерли, доводиться «замінити». А люди працездатного віку повинні їсти, відпочивати й відновлювати сили, щоб бути цілком готовими до роботи.

Зазвичай більшість нових працівників, потрібних для поповнення класу, з'являється завдяки зміні поколінь, тому здатність жінок виношувати дітей відіграє вирішальну роль у класовому суспільстві [Vogel 2013, 135].

Щоб аргументувати чіткий зв'язок між Люксембург і теорією соціального відтворення, ми детально окреслимо засадничі моменти й поняття, якими далі користуватимемося¹. Перед нами постає завдання поставити «відтворення робочої сили в контекст загального соціального відтворення», адже, як зазначила Ліз Фогель, цей аспект репродукції в сучасній соціалістичній теорії розглянуто недостатньо [Vogel 2013, 142].

В умовах капіталістичного способу виробництва капіталіст за допомогою ринку забезпечує засоби, необхідні для функціонування заводу й оплати праці робітни_ць. Наймана праця

¹ Тут ідеться про детальний аналіз марксистського фемінізму, безпосередньо пов'язаного з теорією соціального відтворення: Vogel 2013; Bhattacharya (ed.) 2017; Gimenez 2019; Arruzza 2013; Ferguson, McNally 2013.

дозволяє робітничому класу забезпечувати/споживати товари й послуги, необхідні для життя, як-от їжа, одяг, витрати на домогосподарство. Однак ці потреби задовольняються вдома, а не на ринку. Щоб поїсти, їжу потрібно приготувати; придбаний одяг потрібно прати, тримати в належному стані; про літніх членів сім'ї та/або дітей хтось має піклуватися. На відміну від зайнятості в «продуктивній» сфері суспільства, домашня праця належить до категорії «репродуктивної». Тобто й капіталіст_ки, й робітни_ці так чи так споживають приготовану вдома їжу, віддають комусь свій одяг для прання або залежать від якогось іншого виду репродуктивної праці. Отже, їхні життя й діяльність у продуктивній сфері опосередковано цілою низкою робіт у домашній сфері. Левова частка проблеми припадає на те, що і робітничий, і капіталістичний класи сприймають репродуктивну працю як таку, що не вимагає пояснень, як саму собою зрозумілу та «природну». Цей структурний і просторовий розрив між репродуктивною й продуктивною сферами суспільства вказує на фундаментальну причину гноблення жінок в умовах капіталізму. На яких підставах ми це стверджуємо?

Так склалося, що відтворенням робітничого класу переважно безоплатно займаються жінки поза виробничою сферою. Репродукція робітничого класу за капіталізму охоплює три аспекти доконечної праці: а) піклування про тих, хто працює у виробничій сфері; б) догляд за незайнятими членами підпорядкованого класу (допомога літнім людям, дітям і безробітним); в) зміна поколінь робітни_ць (коли дітонародження як біологічне відтворення нової робочої сили вважається даністю) [Там само, 150]. Це вказує на онтологічний рівень проблеми: діяльність, яку не сприймають як роботу (приготування їжі, прибирання, догляд, годування груддю, дітонародження) і яка не має ринкової вартості, не вважається працею. Математика тут цілком зрозуміла: якщо цей вид праці перекласти, наприклад, на капіталіста-роботодавця, він муситиме організувати цілий комплекс заходів, витратити час і гроші на те, що

зазвичай покладено на домогосподарства й не оплачується, інакше кажучи, лежить на плечах жінок на додачу до всіх інших тягарів. Питання про альтернативний рівномірний розподіл обов'язків теж вимагає чималих змін у підході до ринку — затратних, а отже, неможливих.

Марксистський фемінізм пропонує різні рішення проблеми соціальної репродукції¹. Феміністки, які підтримували кампанію «За оплачувану домашню працю» (Wages for Housework), спиралися на теорію подвійних систем². Другий (матеріалістичний) підхід запропонувала Крістін Делфі, яка визначила соціальну репродукцію як ряд дій у домашній сфері й розглянула її як окремих спосіб виробництва. Нарешті Ліз Фогель пропонує «унітарний» підхід, у якому соціальна репродукція розглядається як відтворення робочої сили, так і класового суспільства водночас.

Автономні феміністки, учасниці кампанії «За оплачувану домашню працю», на початку 1970-х років ініціювали дискусію про безоплатну працю жінок. Цьому присвячено брошуру Маріароси Далли Кости й Сельми Джеймс «Сила жінок і переворот у суспільстві» [Dalla Costa and James 1975], а згодом з'явилися текст Сільвії Федерічі «Зарплатня проти домашньої праці» [Federici 2012] та книжка Леопольдини Фортунаті «Таємниця відтворення» [Fortunati 1996]. Для цілей, поставлених перед цією публікацією, варто стисло зреферувати лише працю Фортунаті.

1 Докладніше див.: Arruzza 2013, особливо розділи 3 та 4, с. 79–124.

2 Теорію подвійних систем гноблення було сформульовано в середовищі соціалістичних феміністок США у 1970-х роках (однією з провідних теоретичних цього напрямку вважається Гайді Гартман). Ця теорія намагалася переглянути й доповнити традиційне твердження марксистського фемінізму, що гноблення жінок породжено капіталізмом, ідеями, запозиченими в радикальних феміністок, а саме тезами про існування патріархату як окремої позаісторичної системи й ідеології гноблення жіноцтва. Проте цю теорію розкритикували: і за те, що вона не пояснює взаємодію цих двох систем гноблення, і за те, що вона не враховує інші види системних утисків, наприклад на підставі раси чи національності. Водночас слід зазначити, що Ліз Фогель у своїй праці не ототожнює підхід феміністок, які підтримували кампанію «За оплачувану домашню працю» та теорію подвійних систем, а розглядає їх як два різні напрями в дискусіях, що відбувалися в середовищі соціалістичного фемінізму в 1970-х роках. Детальніше див.: Vogel 2013, 25–29. — Прим. ред.

Леопольдина Фортунаті, як і Роза Люксембург, виходила з формули Маркса $c + v + s$ і намагалася далі розвинути його трудову теорію вартості, зосередившись на ролі репродуктивної праці у виробництві додаткової вартості. Вона (як і кампанія «За оплачувану домашню працю», яка намагалася застосувати абстрактну модель до конкретних домогосподарств) хибно інтерпретувала модель трудової теорії вартості, прирівнявши продуктивну й репродуктивну працю. Однак Фортунаті здійснила справжній епістемологічний стрибок у феміністичній і в марксистській теорії, вказавши на діалектику ринку й домогосподарства: накопичення неможливе без репродуктивної праці.

Політико-економічна теорія Фортунаті ґрунтується на (як вона це називає) «очевидній антитезі» виробництво/відтворення. Авторка вважає, що неможливо повністю проаналізувати капіталістичний спосіб виробництва та його цикли, дотримуючись подвійної онтології, у якій виробництво має цінність, а відтворення — ні. Ба більше, на її думку, це було б упущенням і методологічною помилкою марксизму. Критикувати натуралізацію (яка розглядає репродуктивну працю як природну, а не як результат виробничих відносин) у цьому сенсі означає також ставити під сумнів тезу про те, що лише виробництво створює додаткову вартість, на відміну від репродукції, яке, в марксистському розумінні, не має такого потенціалу. Одним словом, Фортунаті ставить під сумнів припущення ортодоксальних марксист_ок про те, що репродуктивна праця — неодмінна умова виробництва вартості, але сама собою вартості не має.

Відповідаючи на дебати про домашню працю, Ліз Фогель стверджує, що репродуктивна праця створює не додаткову вартість, а лише споживчу. Теоретикиня також використовує Марксову теорію накопичення, щоб запропонувати альтернативну інтерпретацію гноблення жінок. І хоча дебати породили трактування домашньої роботи як «продуктивної праці — процесу або комплексу видів діяльності, від яких залежить від-

творення (капіталістичного) суспільства загалом» [Ferguson and McNally 2013, XIX], годі й шукати важливішого внеску в соціоматеріалістичне обґрунтування гноблення жінок у термінах марксистської політекономії. Також, без сумніву, ці дебати доклалися до появи «Марксизму і гноблення жінок», адже ця книжка запропонувала «унітарну» аналітичну рамку й теорію, яка трактує домашню працю як невіддільну частину капіталістичного способу виробництва.

Розробляючи теорію акумуляції як форми взаємин між капіталізмом і не-капіталізмом, Люксембург (як і інші соціалістичні феміністки кінця XIX століття) критикувала буржуазний фемінізм і стверджувала, що гноблення жінок — невіддільна частина капіталістичного способу виробництва. Її аналіз підтверджує висновки «унітарної» теорії Ліз Фогель¹. Хоча у Люксембург і Фогель різні підходи до розширення концептуального поля ключових категорій «Капіталу», їхні доробки й подальшу роботу з «Капіталом» можна пов'язати. Фогель пропонує розширити ключові категорії «Капіталу», які стосуються досліджень біологічної, соціальної й поколінневої репродукції робочої сили. Люксембург же працювала над теорією капіталістичного відтворення, спираючись на Маркса й доповнюючи його діалектикою просторовості. Здається, елементи обох цих доробків мають вирішальне значення для ширшого тлумачення поняття репродукції чи акумуляції капіталу. Хоча домашня праця виробляє лише споживчу вартість, а не мінову, і тому безпосередньо не приносить додаткової вартості, вона «[можливо] сама собою є способом виробництва, який діє в рамках докапіталістичної або некапіталістичної логіки» [Ferguson and McNally 2013, XX]. Комодифікація домашньої праці — точка перетину між критикою політичної економії у Рози Люксембург

1 На думку Фергюсон і МакНеллі, Бреннер справедливо критикує Фогель «за надто вузький огляд соціалістичної традиції “жіночого питання”» й ігнорування, наприклад, Емми Гольдман й Олександри Коллонтай (див.: Ferguson and McNally 2013, XXXII). Те ж можна сказати про те, як Фогель оцінює Розу Люксембург не лише щодо «жіночого питання», а й щодо політичної економії.

і теорією соціального відтворення: лише коли велика частина населення (разом із жінками-робітницями) зубожіла й мусить продавати свою робочу силу на ринку, можна говорити про систематичний процес акумуляції капіталу.

Задля накопичення капіталу ринок шириться на некапіталістичні простори, інтегруючи у виробничу сферу населення, яке раніше не було частиною ринку. Специфіка історико-матеріалістичного методу, який поміщає феміністичне розуміння репродуктивної праці в рамки діалектики просторовості, полягає в тому, що він пропонує пояснювальний аналіз системної кореляції жіночої праці й відтворення акумуляції. Якщо ми хочемо розглянути репродуктивну працю крізь призму реалізації додаткової вартості, як її аналізує Люксембург, треба враховувати ставлення до домогосподарства як некапіталістичного простору, тобто його комодифікацію й акумуляцію прибутку.

Домашня праця не є продуктивною частиною ринку, і в нашій дискусії її можна розглядати як «зовнішній» елемент капіталістичної економіки. Він не має вартості чи ціни й — онтологічно — статусу праці. Комодифікацію домашньої праці можна в рамках теорії Рози Люксембург розглядати як типовий приклад розширення капіталізму в некапіталістичне поле. Від середини 1970-х років, відколи почалася неолібералізація соціальних функцій держави, суспільно-політичний режим стабілізувався, зокрема через включення домогосподарств у ринковий обмін. Різноманітна економічна діяльність зосереджувалася навколо домашньої роботи, догляду й подібних послуг, які раніше існували в некапіталістичному вимірі. Неолібералізація ринку — запровадження контрактів на неповний робочий день і флексибілізація робочої сили, дерегуляція трудового законодавства й соціального захисту — усі ці явища пов'язані з кризою й стагфляцією¹ 1970-х, коли неоліберальний режим формалізувався, почасти

1 Стагфляція — кризовий стан економіки, коли стагнація виробництва відбувається одночасно з інфляцією. — *Прим. перекл.*

й через залучення до ринку жіночої праці та комодифікацію домашньої роботи.

Від середини 1990-х ця тенденція посилилася [Farris 2017, 135]. Ба більше, починаючи з 2007 року на основі Директиви ЄС (Employment Equality Directive) було ухвалено низку програм із мобілізації жіночої робочої сили на національних ринках праці держав-учасниць ЄС. Зокрема, йшлося про залучення мігранток із не-західних країн або країн з-поза ЄС. Ці програми було створено для отримання коштів і з Інтеграційного фонду ЄС [Там само, 140].

У своїй теорії соціального відтворення Фогель зазначає, що сім'я як соціально-економічна формація не єдина одиниця для відтворення капіталізму. Серед інших можливих способів забезпечення робочою силою та її поповнення теоретикня наводить трудові табори, імміграцію поневоленого або чужоземного населення, поколіннєву репродукцію робітниць [Vogel 2013, 144–145]. У цьому історико-матеріалістичному підході Фогель повторює аргументи Люксембург, яка, аналізуючи імперіалізм, наполягала на історизації, тобто врахуванні історичного контексту капіталістичного накопичення та його тенденцій до поширення й «пристосування» до вимог відтворення. Тож ця історизація демонструє, що соціальні одиниці, які традиційно не входили до виробничої сфери, з часом інтегруються в ринковий обіг. Один із прикладів цього, безумовно, — праця мігранток. Їхній кейс ілюструє, наскільки ця робота корисна для забезпечення репродукції. Слід зазначити, що від середини 1970-х років зростання жіночої міграції в Західну Європу «стало небажаним наслідком системи гастарбайтерства [Gastarbeiter], запровадженої в Північній Європі після Другої світової війни» [Farris 2017, 147]. Ця система й далі працює в неформальному секторі брудних, небезпечних і виснажливих робіт. Як сформульовано в загальних політиках громадянської інтеграції, покликаніх сприяти працевлаштуванню мігранток, сектор соціального відтворення (догляд і домашня праця) — чи не єдина

галузь економіки, у якій цих жінок заохочують працювати або волонтерити [Farris 2017, 130–131]. Сара Фарріс пише:

З кінця 1980-х [...] європейки масово стають оплачуваною робочою силою. Хоча нині в кожній країні більшість жінок працездатного віку з різною інтенсивністю й в різних формах працюють поза домогосподарствами. Крім того, іммігрантське населення перестало бути переважно чоловічим, навпаки, в окремих європейських країнах жінки становлять більшість мігрант_ок. [...] Загалом за останні 30 років попит на доглядальниць, прибиральниць, нянь і помічниць для літніх людей — працівниць сфери соціальної репродукції — зріс настільки, що тепер його розглядають як явище, викликане глобальною кризою соціального відтворення, й головну причину фемінізації міграції [Farris 2015].

Сьогодні половину світового мігрантського населення становлять жінки, тож можемо впевнено говорити про фемінізацію міграції [Morrison, Schiff, Sjöblom 2008]. В умовах «нового імперіалізму» й неолібералізму мігрантки — дешева й прекарна робоча сила — стають ідеальним ресурсом для відтворення капіталізму. Включення проблем міграції в аналіз капіталізму полегшує розуміння «нового імперіалізму», бо унаочнює доконечний зв'язок між накопиченням капіталу й імперіалізмом. Поняття соціального відтворення допомагає аналізувати капіталізм як такий, бо інтегрує ринкові й неринкові аспекти останнього. Хоча мігрантки були залучені у виробничу сферу через ринок, їхня поява на міжнародному ринку праці не створює жодної конкуренції для чоловіків із робітничого класу, адже мігрантки зайняті переважно в секторі, пов'язаному з репродуктивною працею. З одного боку, західним жінкам вищого класу вдалося «емансипуватися» й перекласти свою домашню роботу на мігранток; з іншого боку, передаючи цю роботу на

«аутсорс», вони ставляться до мігранток, чию робочу силу купують, як до звичайного ринкового товару [Farris 2015]. Історія повторюється в парадоксі ліберального фемінізму. У розпал кризи соціального відтворення праця мігранток у домогосподарствах і сфері догляду найперше є допомогою працюючим жінкам Глобальної Півночі. Як підкреслює Фарріс, мігранток буквально кличуть за всіма прибирати [Farris 2017, 138].

На відміну від попередньої тенденції, коли жінки покидали домівки й рідні країни в складі сімей, нині вони роблять це самостійно й часто забирають із собою дітей [Eisenstein 2010, 158]. Тому ситуацію в країнах Глобального Півдня слід розглядати крізь призму наслідків міграційних процесів, ураховуючи роль жінок у цій динаміці. Ця дуже специфічна конфігурація капіталізму в контексті його імперіалістичних тенденцій можлива завдяки дешевій жіночій праці по догляду, здійснюваній у багатих країнах. Отже, сучасний аналіз політичної економії повинен охоплювати феномен праці мігранток — це дозволить зрозуміти кризу суспільного відтворення й способу, в який втілюються сучасні тенденції накопичення капіталу, що виникають, як пише Люксембург, у відносинах на перетині капіталістичного й некапіталістичного світів. Ці відносини посилюються специфічним зв'язком капіталу й гендеру. Як зазначила Сельма Джеймс: «Неможливо говорити про відносини між жінками й капіталом, оминаючи питання високого й низького рівня розвитку» [James 2012, 104].

Критикуючи політичну економію й аргументуючи свою теорію імперіалізму, Люксембург приділяє багато уваги проблемі зовнішньої торгівлі. Навіть якщо не погоджуватися з її твердженням, що імперіалізм ґрунтується на проблемах недостатнього попиту й споживання, які породжують капіталістичні кризи, не втрачає актуальності її беззаперечна теза про співвідношення криз і елементів «поза» капіталізмом, через які система стабілізується або виходить із кризи.

Зростання прибутку (додаткова вартість) наштовхується на бар'єр реалізації, породжений недостатнім сукупним попитом. Інакше кажучи, існує тенденція до надлишкового накопичення, позбавленого раціонального використання або, з іншого боку, тенденція до неналежного попиту, який не дає реалізувати виготовлений товар. Щоб знизити цей бар'єр, треба знайти чи навіть створити попит, який споживав би вироблене і доклався б до капіталістичного прибутку. Люксембург наводить приклади формування цих (додаткових) штучних джерел попиту: насамперед це експансія в некапіталістичні економіки, а також мілітаризація економіки й розширення системи міжнародних позик [Tomidajewicz 2014, 158].

Саме тому ми наполягаємо на важливості «діалектики просторовості» й динаміки між продуктивною й репродуктивною працею, особливо в рамках неолібералізму. Подібні історичні приклади, як-от перехід від феодалізму до капіталізму, який так само відбувався шляхом трансформації суспільного відтворення (нині, звісно, капіталістичного), дозволяють зрозуміти сучасні відносини продуктивної й непродуктивної праці.

У зубожілого дрібного селянства хатня продукція для капіталістичного підприємця або просто наймана праця на фабриці являє часто найголовніше заняття чоловіків, тимчасом як хліборобська праця переміщується цілком на жінок та старих людей [Люксембург 2019, 289].

Люксембург уважала інтеграцію некапіталістичних елементів суспільства в колообіг капіталістичної економіки неодмінною передумовою зростання капіталу, проте спосіб цієї інтеграції змінюється протягом історії. У якийсь момент виробнича сфера економіки, точніше — її невиробничий «зовнішній» аналог, певним чином охоплює різні групи населення. Сучасне

глобальне капіталістичне протистояння між розвинутим світом і тим, що розвивається, слід розглядати через зв'язок між капіталізмом і некапіталістичним соціальним середовищем.

Ґрунтуючись на цьому, можна переглянути поняття внутрішньої та зовнішньої торгівлі, які відіграють дуже важливу роль у теоретичній суперечці про проблему акумуляції. Внутрішній та зовнішній ринки відіграють, безперечно, величезну й дуже різноманітну роль у перебігу капіталістичного розвитку, але не як поняття політичної географії, а як поняття соціальної економії. З погляду капіталістичної продукції, внутрішній ринок — це капіталістичний ринок, сама ця продукція — покупець власних продуктів, джерело власних продуктів, джерело власних елементів продукції. Зовнішній ринок капіталу — це навколишнє некапіталістичне оточення, яке вбирає його продукцію й постачає йому елементи продукції та робочу силу [Там само, 267].

Неолібералізм додає в цей зв'язок певні новації, що їх Девід Гарві назвав «творчим руйнуванням» [Harvey 2005]. Один із прикладів цього — комодифікація домашньої праці й роботи мігранток. І хоча згадана цитата датується 1913 роком, вона досі містить холодний відбиток реальності: написане стосується не лише сільського господарства в країнах Третього світу й ролі жіночої праці в ньому, а й фактичних наслідків дихотомії продуктивної та непродуктивної праці. Історизація капіталістичного способу виробництва й тенденції «нового імперіалізму» свідчать про актуальність тези Рози Люксембург про діалектику просторовості, особливо якщо долучити до неї теорію відтворення.

Висновок

Ця стаття, методологічно базована на люксембургіанській критиці політекономії, доповнює марксистсько-феміністичний аналіз, а також сучасну теорію соціального відтворення, інтегруючи в неї доробок Рози Люксембург і Карла Маркса.

Ми проаналізували окремі аспекти політичної економії Рози Люксембург як такі, що належать до предметного поля «діалектики просторовості» — головної сполучної ланки між її критикою політичної економії та теорією соціального відтворення. Щоб установити зв'язок між люксембургіанською діалектикою просторовості та феміністичною інтерпретацією ролі репродуктивної праці в створенні додаткової вартості, ми почали з критики буржуазного фемінізму, тобто з основи соціалістичного фемінізму Рози Люксембург. На початку ми стверджували, що інтерес Люксембург до фемінізму був розрізненим і непостійним, тож ця стаття «заповнила прогалини» в структурі її критики буржуазного фемінізму й пропонує вступ до концепції, яку ми назвали «фемінізмом Рози Люксембург» і яка спирається на зв'язок між теоріями акумуляції та соціального відтворення.

Ми розглянули критику Рози Люксембург як інструмент матеріалістичного аналізу зв'язків між домогосподарством і ринком. Хоча може здатися, що обидві аналітичні рамки функціонують як незалежні аналітичні елементи, сучасні методи акумуляції капіталу й репродуктивна праця жінок — це два взаємопов'язані процеси. У статті ми проілюстрували це прикладом репродуктивної праці жінок, зокрема з погляду її комодифікації, типової для неолібералізму. Ми показали важливість обговорення сучасних методів накопичення капіталу з огляду на міграційні процеси та їхню роль у соціальному відтворенні. Також було б цікаво проаналізувати проблему комодифікації (тобто застосувати «закон» діалектики просторовості) в розрізі сучасного феміністичного руху. Від 1970-х років відповідно

до тенденцій неолібералізації суспільства феміністичний рух показав себе корисною ринковою нішею¹. НДО-ізація соціальних рухів, безперечно, означала залучення їх до ринку. До того ринку, який у процесі неолібералізації ставав дедалі більше регульованим державою — або через «аутсорсинг» (коли держава переклала свої завдання у сфері соціального забезпечення на НДО, скажімо, на жіночі групи, які працюють із жертвами насильства), або через пряме залучення жіночих організацій до ринку (як у випадку з приватними підприємцями чи фемінізмом, що підтримує ідеї вільного ринку). У певному сенсі проблема, про яку говорила Роза Люксембург, нікуди не зникла. Буржуазний фемінізм кінця XVIII — початку XIX століття зазнав змін, які внаслідок неолібералізації соціальних рухів і за відсутності систематичної критики/боротьби періодично вказували на відсутню підтримку процесів відтворення капіталістичного ринку.

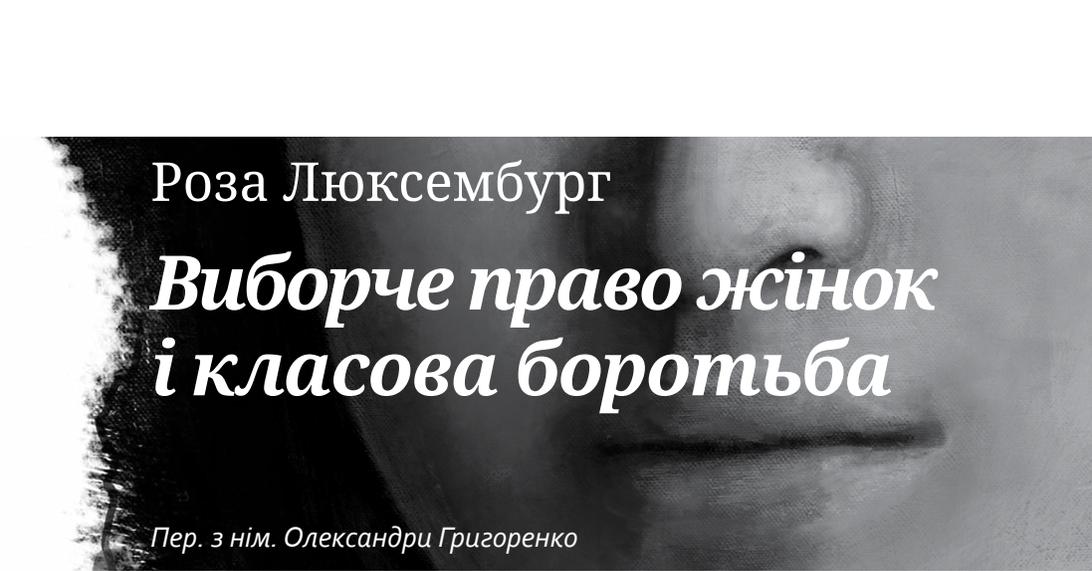
Хоча Роза Люксембург постійно підтримувала діяльність феміністично-соціалістичних ініціатив, це не стало головною темою її друкованих праць: у виступах і публікаціях вона переважно фокусувалася на негендерованих аргументах про клас. Однак її короткі публічні висловлювання про виборче право й класово зумовлені інтереси жінок із різних секторів, розглянуті крізь призму діалектики просторовості, викладеної в «Акумуляції», становлять достатню базу для розробки сучасної марксистсько-феміністичної теорії соціального відтворення. За іронією, навіть якщо Роза Люксембург уникала публічних рефлексій про особливості буття жінкою, це вплинуло на її увагу до незмінної залежності капіталістичної експлуатації від некапіталістичних просторів і зробило її ідеї особливо корисними для розуміння меж буржуазного фемінізму в умовах неолібералізму.

Неолібералізм успішно експлуатує гендер для захисту класових інтересів капіталу, тому перед нами постає важливе

1 Поп.: Fraser 2013; Eisenstein 2010; Roberts 2012, 2014; Ćakardić 2017a; Farris 2017.

завдання — розробити антикапіталістичні стратегії, стійкі до ринку й механізмів його відтворення, а отже, сфокусуватися й на домашній сфері, й на процесах репродукції при капіталістичному способі виробництва. Системний аналіз відносин між ринком і державою на національному та на міжнародному рівнях — неодмінна відправна точка для дискусії про коротко- чи довгострокові альтернативи капіталістичному способу виробництва. Тому діалектика просторовості Рози Люксембург і її зв'язок із теорією соціального відтворення — це не просто цінний засновок, а й політична модель, яка добре надається для поєднання двох вищезгаданих паралельних структур та узгодження їхніх прогресивних цілей.

Перекладено за: Šakarić, A., 2019. "A Marxist-Feminist Interpretation Of Rosa Luxemburg's Theory Of Accumulation". In: *Like a Star of Thunder: Three Essays on Rosa Luxemburg*. Translated by Andrew Hodges. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, pp. 59–83.

Роза Люксембург

Виборче право жінок і класова боротьба

Пер. з нім. Олександр Григоренко

«Чому в Німеччині немає спілок робітниць? Чому майже нічого не чути про жіночий робітничий рух?» Цими словами 1898 року розпочала свою працю «Робітниці в класовій боротьбі» Емма Ірер, одна із засновниць пролетарського жіночого руху Німеччини. Відтоді не минуло й 14 років, а сьогодні в Німеччині могутньо розгортається пролетарський жіночий рух. Більше ста п'ятдесяти тисяч організованих у профспілки працівниць увійшли до передових загонів пролетаріату, що веде економічну боротьбу. Десятки тисяч політично організованих жінок зібралися під стягом соціал-демократії: жіночу соціал-демократичну газету передплачують понад сто тисяч людей; вимога виборчого права для жінок стоїть на порядку денному політичного життя соціал-демократії.

Хтось міг би, використавши ці самі факти, применшити значення боротьби за виборче право для жінок. Цей хтось міг би розмірковувати так: навіть без політичного рівноправ'я

ми досягли блискучих успіхів у жіночій просвіті та створенні організацій, тому виборче право для жінок напевне не є першочерговою необхідністю. Але той, хто так думає, помиляється. Надзвичайно масове політичне та профспілкове збурення пролетарок за останні півтора десятиліття стало можливим лише тому, що жінки робітничого класу попри свою безправність беруть найактивнішу участь у політичному житті та парламентській боротьбі свого класу. Пролетарки уривають собі трохи від виборчих прав своїх чоловіків, і хоча й непрямо, та все ж фактично долучаються до виборчого процесу. Передвиборча боротьба вже стала спільною для широких мас пролетарів і пролетарок. На всіх соціал-демократичних зборах виборців жінки становлять значну, якщо не переважну більшість, ініціативну й гаряче зацікавлену. В усіх виборчих округах, де формується міцна соціал-демократична організація, жінки так само задіяні у передвиборчій роботі. Поширення листівок, залучення нових підписників соціал-демократичної преси, – цієї найважливішої зброї у передвиборчій боротьбі, — великою мірою є заслугою жінок.

Капіталістична держава не змогла перешкодити жінкам із народу взяти на себе всі страждання й обов'язки політичного життя. Державі довелося самій полегшити й забезпечити цю можливість, надавши жінкам право об'єднань та зборів. Лише останнього політичного права, права вкидати бюлетень у скриньку, безпосередньо обирати народне представництво в законодавчих і виконавчих органах і бути обраними до цих органів — лише цього права держава за жінками визнавати не хоче. Тут, як і в інших сферах суспільного життя, панує принцип «Не допусти!» Ледь допустивши жінок до участі в громадських зібраннях та політичних об'єднаннях, сучасна держава одразу ж відсахнулася від пролетарок. Та й поступилася вона не з власної волі, а з крайньої необхідності, не встоявши під тиском робітничого класу, який набирає дедалі більшої сили. Неостанню роль тут відіграв і потужний натиск самих пролетарок, що

змусив прусько-німецьку поліцейську державу допустити той самий «жіночий сегмент» до участі у зборах політичних об'єднань і навстіж відкрити жінкам двері до політичних організацій. Через це камінь покотився ще швидше. Нестримний прогрес пролетарської класової боротьби вкинув жінок, зайнятих на виробництві, у вир політичного життя. Завдяки використанню прав на зібрання та створення об'єднань пролетарки добилися найактивнішої участі в парламентському житті та передвиборчій боротьбі. Тож сьогодні неминучим наслідком, логічним результатом цього руху стане те, що мільйони пролетарок свідомо й наполегливо вигукнуть: *Даєш виборче право жінкам!*

Раніше, у прекрасні часи доберезневого¹ абсолютизму, про увесь робітничий люд говорили, що він, мовляв, ще «не дозрів» до політичних прав. Сьогодні про пролетарок так не скажеш, бо вони довели свою зрілість для політичних прав. Адже всім відомо, що без них, без натхненної допомоги пролетарок, німецька соціал-демократія ніколи не здобула б своєї блискучої перемоги 12 січня, отримавши 4¼ мільйона голосів. Та все одно: робітничий люд щоразу мусив доводити, що дозрів для політичної свободи, шляхом переможного революційного підйому мас. Лише коли помазаник на троні, а з ним і цвіт нації відчули мозолистий кулак пролетаріату на своїй вилиці, а його коліно — на своїх грудях, лише тоді вони миттю повірили в політичну «зрілість» народу.

Сьогодні настала черга пролетарок довести капіталістичній державі свою зрілість. Про це дбає тривалий, могутній масовий рух, в якому слід застосувати всі можливі засоби пролетарської боротьби та здійснення тиску.

Виборче право для жінок — це мета, але масовий рух — це справа не лише жінок, це спільна класова справа пролетарів і пролетарок. Бо сьогодні в Німеччині безправність жінок —

¹ Тобто абсолютизм до утворення першого загальнонімецького парламенту. Йдеться про Березневу революцію в Німеччині, що тривала з березня 1848 р. до літа 1849 р., під час якої й був скликаний перший парламент у Німецькому союзі. — *Прим. перекл.*

це лише одна ланка в ланцюзі реакції, яким скуте життя народу, і вона безпосередньо пов'язана з іншою підвалиною цієї реакції: монархією. У великокапіталістичній, високоіндустріальній Німеччині ХХ століття — століття електрики та повітроплавання — політична безправність жінки є таким же реакційним пережитком старих, віджилих порядків, як і помазаник божий. Обидва явища: богообранець як вирішальна сила в політиці та скромна жінка при домашньому вогнищі, яка й гадки не має про вир суспільного життя, політики й класової боротьби, — вони обоє вкорінені в трухлявому минулому, в добі кріпосництва на селі й цехів — у місті. Колись ці явища були зрозумілими й необхідними. Обидва — монархія, як і безправність жінок, — завдяки капіталістичному розвитку позбулися коріння, стали карикатурами на людство. Вони продовжують жити в сучасному суспільстві не тому, що їх забули викинути геть, і не через звичайну впертість та інертність порядків. Ні, ці явища досі з нами, бо вони — як монархія, так і безправність жінок — стали могутніми інструментами ворожих народу інтересів. За тронем і олтарем, так само як і за політичним уярмленням жінок, сьогодні отаборилися найгірші й найбрутальніші експлуататори й гнобителі пролетаріату. Монархія та безправність жінки стали найважливішими інструментами капіталістичного класового панування.

Сучасній державі насправді йдеться про те, щоб не допустити до виборчого права робітниць і тільки робітниць. Держава боїться, — і має для цього всі підстави, — що вони становлять загрозу для одвічних інститутів класового панування. Мілітаризму, смертельною врогинею якого має бути кожна мисляча пролетарка; монархії; здирницької системи мит та податків на продовольство і т. ін. Сучасна капіталістична держава з огидою й жахом дивиться на жіноче виборче право, бо за ним стоять мільйони жінок, які посилять внутрішнього ворога капіталізму — революційну соціал-демократію. Якби йшлося про жінок із класу буржуазії, то від них капіталістична держава могла б очікувати хіба що дієвої підтримки реакції. Більшість буржуазок,

які, наче левиці, кидаються в боротьбу проти «чоловічих привілеїв», невинними ягнятками тупотіли б у лавах консервативної та клерикальної реакції, якби там їм дали право голосу. Так, вони, напевне, ще більші реакціонерки, ніж чоловіки з їхнього класу. Крім тих небагатьох, хто має роботу, буржуазки не долучаються до соціального виробництва, вони — просто співпожирачки додаткової вартості, яку їхні чоловіки витискають із пролетаріату, вони — паразити паразитів на тілі народу. А співпожирачі зазвичай іще лютіше й жорстокіше захищають своє «право» на паразитування, ніж безпосередні носії класового панування й експлуатації. Історія всіх великих революцій є жахливим підтвердженням цього. Після падіння якобінської диктатури доби Великої французької революції, коли зв'язаного Робесп'єра везли до місця страти, безсоромні повії п'яної від успіху буржуазії танцювали навколо переможеного революціонера. А коли 1871 року в Парижі героїчну робітничу комуну розстріляли з мітральєз, несамовиті буржуазки перевершили в кривавій помсті навіть своїх нелюдів-чоловіків. Жінки з панівних класів завжди фанатично захищатимуть експлуатацію та гноблення робітничого люду, від якого вони через другі руки отримують засоби для свого марного існування.

В економічному й соціальному сенсі жінки з класу експлуаторів не є самостійним прошарком населення. Вони просто виконують свою соціальну функцію як інструменти природного відтворення панівних класів. Натомість пролетарки економічно самостійні, вони продуктивно працюють для суспільства нарівні з чоловіками. Не в тому сенсі, що вони, виконуючи хатню роботу, допомагають чоловікам перебиватися з дня на день та ростити дітей на убогу зарплату. Ця робота не є продуктивною в сучасній капіталістичній економіці, навіть якщо з тисячократних дрібних зусиль постає велетенська самопожертва. Ця робота — тільки особиста справа пролетаря, його щастя й благословення, і саме тому вона необхідна сучасному суспільству як повітря. Продуктивною вважається — поки

існують капіталістичне панування й система оплати праці — тільки та робота, що створює додаткову вартість, продукує капіталістичний зиск. З цього погляду танцівниця вар'єте, яка змахами ніг загрибає прибуток у кишеню свого роботодавця, — це продуктивна працівниця, тоді як увесь труд дружин і матерів пролетаріату у чотирьох стінах їхніх осель розглядається як непродуктивна діяльність. Це звучить грубо й божевільно, але повністю відповідає грубості й божевільню сучасної капіталістичної економіки, і усвідомити цю грубу дійсність ясно й гостро і є першою необхідністю для пролетарок.

Бо саме з цього погляду претензія пролетарок на політичну рівноправність має міцну економічну основу. Сьогодні мільйони пролетарок створюють капіталістичний прибуток нарівні з чоловіками — на фабриках, у майстернях, у сільському господарстві, на домашніх виробництвах, у конторах і крамницях. Отже, вони продуктивні в найсучаснішому й найстрогішому науковому сенсі. Кожен новий день примножує маси експлуатованих капіталізмом жінок, будь-який виробничий або технічний прогрес створює нові місця для жінок у капіталістичній машинерії отримання прибутку. І тому кожен новий день і будь-який виробничий прогрес вкладає нову цеглину в міцний підмурок жіночого політичного рівноправ'я. Шкільна освіта й духовний розвиток жінок стали необхідністю для самого економічного механізму. Обмежена, відірвана від життя жінка допотопного «домашнього вогнища» сьогодні так само не відповідає вимогам великої промисловості й торгівлі, як і вимогам політичного життя. Звичайно, тут капіталістична держава теж знехтувала своїми обов'язками. Досі профспілкові та соціал-демократичні організації робили найбільший і найкращий внесок у духовне й моральне пробудження та навчання жінок. Якщо ще кілька десятиліть тому німецькі соціал-демократи були відомі як найбільш старанні та освічені робітники, то сьогодні завдяки соціал-демократії та профспілкам пролетарки вирвалися із задухи обмеженого

існування, убогої сірості та дріб'язковості домашнього господарства. Пролетарська класова боротьба розширила свій горизонт, збагатила свій дух, розвинула свою думку, поставила собі високі цілі. Соціалізм спричинив масове духовне відродження пролетарок і цим, без сумніву, перетворив їх також на продуктивних робітниць для капіталу. Тим більш підлою несправедливістю після цього є політична безправність жінок робітничого класу, бо це вже наполовину брехня. Насправді жінки масово й активно беруть участь у політичному житті. Однак соціал-демократія застосовує в боротьбі аргумент «несправедливості». Принципова відмінність між нами й раннім сентиментальним утопічним соціалізмом базується саме на тому, що ми не чекаємо справедливості від панівних класів, а спираємося винятково на революційну силу робітничих мас і на суспільний розвиток, який живить цю силу. Звісно, сама собою нерівність не є аргументом, який повалить реакційні інституції. Але якщо усвідомлення нерівності ширитиметься в суспільстві далі, — говорить Фрідріх Енгельс, співторець наукового соціалізму, — це буде явною ознакою того, що в економічній основі суспільства відбулися докорінні зміни, що попередній порядок вже суперечить прогресу. Потужний рух мільйонів пролетарок, які сприймають свою політичну безправність як кричущу несправедливість, — це та сама безпомилкова ознака, що суспільні основи державного порядку, якій існував досі, вже струхли й доживають свої останні дні.

Один із перших провісників соціалістичних ідеалів, француз Шарль Фур'є, 100 років тому написав знаменні слова: у будь-якому суспільстві ступінь жіночої емансипації (свободи) є природним показником загальної емансипації. Це справедливо й для сучасного суспільства. Масова боротьба за політичне рівноправ'я жінок — це тільки вияв і частина всеохопної боротьби пролетаріату за звільнення, і саме в цьому полягають її сила та її майбутнє. Загальне, рівне, пряме виборче право для жінок могло б — завдяки пролетаркам — неймовірно

просунути й загострити класову боротьбу пролетаріату. Тому буржуазне суспільство ненавидить виборче право жінок і боїться його, і саме тому ми хочемо його вибороти. Боротьба за виборче право жінок прискорить настання тієї години, коли це суспільство лежатиме в руїнах, упавши під ударами молотів революційного пролетаріату.

Перекладено за: Luxemburg, R., 1912. "Frauenwahlrecht und Klassenkampf". In: *Frauenwahlrecht, Broschüre zum II. SPD-Frauentag, Stuttgart*, 12. Mai 1912. Доступ за 23.11.2021 посилянням: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/2011/Luxemburg/kuh_frau.html

Жаклін Роуз

Чого ще нам вимагати від себе?

Пер. з англ. Олеся Петіка

Ми живемо в революційні часи. [...] А революційний момент особливий тим, що змушує сумніватись у відчутті часу, розриватися між минулим і майбутнім, прочісувати те, що було, в пошуках перших ознак заворушень і вглядатись у те, що буде, в передчутті змін. Для багатьох спостерігач_ок — на-самперед для наділених владою — невизначеність є способом зупинити поступ революції, вгамувати її дух закликами до відповідальності за майбутнє, що його неможливо прозріти й передректи. Такі люди поширюють страх, перелічуючи всі можливі катастрофічні наслідки, аби дискредитувати те, що коїться зараз, у цю мить. Вони маніпулюють жахом перед моторошним майбутнім (а майбутнє завжди моторошне), аби заглушити поклик свободи.

Роза Люксембург не належала до таких людей. У листі 24 листопада 1917 року з в'язниці в Бреслау (Вроцлав), куди її запро-торили за спротив війні, вона хвалила 53-річну Луїзу Каутську

за вірність тій «чіпкій, допитливій та бентежній» молодій жінці, що нею Луїза залишалася в серці. Каутська навідала ув'язнену Люксембург у травні, і ті внутрішні муки, ті «бурхливі, невгамовні пошуки» сяяли в очах Луїзи (на двадцять років молодших за обличчя, за словами Рози). «Я так люблю тебе за цю твою внутрішню невизначеність!» — писала Люксембург. Для неї це було чесною як політичною, так і особистою. Втілення соціалізму в життя «аж ніяк не зводиться до простого виконання низки готових приписів» — воно «цілком оповите туманом», писала вона з тієї-таки в'язниці в Бреслау в нарисі 1918 року «Російська революція». У саму суть політичного життя закладено щось радикально непізнаване. Часом Люксембург могла бути деспотичною у взаємодії з іншими — але також вона (напевно, з тієї самої причини) понад усе ненавиділа спроби підкорити мінливе особисте й політичне життя надмірному, як вона вважала, контролю. На колосальне роздратування своїх опонентів і недоброзичливиць, вона підносила невизначеність як принцип, як революційне гасло — і я бачу, як цей принцип червоною ниткою проходить крізь її непохитну віру в демократію, свободу й соціалізм. Саме невизначеність демонструє нам, як ці три цінності спираються одна на одну: — і прокладає місток між публічним політичним життям і переконаннями Рози Люксембург та потаємними глибинами її розуму. [...]

Наскільки слід стримувати революційне мислення? Люксембург доводила все, за що бралася, «до крайньої межі» — *jusqu'à outrance*, як казала вона сама, пропонуючи гасло своєму коханцеві Лео Йогіхесу. «Ми живемо в буремні часи», — писала вона 1906 року Луїзі та її чоловіку, Карлу Каутському, знову з в'язниці — цього разу з варшавської, куди потрапила за звинуваченнями в спробі повалити царський уряд. «І жодна річ буття не гідна»¹, — цитувала вона «Фауста» Гете. Сама суть революції полягає, власне, у неможливості знати, чи гідне й чи здатне

1 Цит. за пер. Миколи Лукаша.

вижити хоча б щось. Небезпека для Люксембург була реальною, але вона ж і надихала. «Революція велична, — писала вона в тому ж таки 1906-му, — усе інше — дурня» [...]. Байдуже на умови, в яких опинялась, — зокрема, у Варшаві мусила ділити тюремну камеру з тринадцятьма іншими політичними в'язнями — Люксембург ніколи не втрачала запалу: своєї втіхи, як вона сама це називала, посеред жахів світу. «Мій настрої, — зазначала вона, описуючи нелюдські умови утримання, — як завжди, чудовий». «Ентузіазм та критичне сприйняття світу, — йдеться в одному з її останніх листів, — чого нам ще вимагати від себе?» Вона черпала оптимізм і насагу зі своїх переконань. Я навіть наважуся стверджувати, що ніхто не втілює дух революції — її потенціал та її ризик — так, як Роза Люксембург.

У січні 1919 року, після поразки повстання спартакістів у Німеччині, Люксембург загинула від рук найнятих владою бандитів, протофашистського фрайкору, до якого входили багато майбутніх нацистів. Два роки по тому Клара Цеткін, відома соціалістка-феміністка й одна з найближчих подруг та товаришок по листуванню Розі Люксембург, повернулася до Німеччини після візиту до Москви, маючи рекомендацію Леніна щодо видання вибраних творів Розі, — попри її «помилки» Ленін вважав Люксембург «орлом» революції. Утім, він волів спалити один її рукопис: «Російська революція», написаний 1918 року у в'язниці. (Люксембург незмінно вітала ув'язнення як нагоду для роздумів; декотрі з найкрасномовніших її листів були написані за ґратами.) Цей нарис випустить у світ 1922 року Пауль Леві, адвокат Розі і, як дехто стверджує, її короткочасний коханець. Леві старанно обере момент публікації — після Кронштадтського повстання 1921 року, одного з найперших народних виступів проти більшовицького режиму.

Направду ж Люксембург безмежно звеличувала Російську революцію. Один зі своїх нарисів вона почала словами про «наймогутніший епізод» війни, «бурхливий спалах, безпрецедентний радикалізм і тривалі наслідки» якого стали най-

дошкульнішою відповіддю «порожній брехні» офіційних представників німецької соціал-демократії, котрі розглядали імперіалістичну по суті [Першу світову] війну як боротьбу за звільнення пригнічених народів Росії з-під влади царя. День, коли її колишні союзники-революціонери, парламентська фракція Соціал-демократичної партії Німеччини, проголосували за виділення коштів на озброєння в серпні 1914 року, прийнято вважати найчорнішим днем у житті Люксембург — за словами Цеткін, вони обидві тоді всерйоз замислилися про самогубство: замість об'єднуватися проти війни та за спільні інтереси, робітні_ці світу проливатимуть кров одне одного. У відповідь на цю трагедію Роза — зі своєю фірмовою в'їдливою іронією — запропонувала поправку до знаменитого останнього речення Маніфесту Комуністичної партії: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся в мирний час, а на війні ріжте один одному горлянки!» Російська революція 1917 року скинула царя й оголила лицемірну капітуляцію німецької соціал-демократії перед імперіалістичною війною, а також поклала край переконанням, ніби Німеччина, чи радше Центральна Європа, є передовою цивілізацією, належно індустріалізованим суспільством, котре мусить усьому навчити відсталих мешкан_ок Росії.

Попри те, що раніше соціал-демократи були революційними соратниками Люксембург (як вона влучно висловилася, «прикрою згадкою»), вони ненавиділи її за неприкрите схвалення подій у Росії, але не меншою мірою й за протидію війні, до розв'язування якої долучилися — добровільно та смертоносно. Значною мірою ця ворожість ґрунтувалася на чистому шовінізмі. Люксембург народилася 1871 року в Замості, в окупованій Росією Польщі; родина переїхала до Варшави, коли Розі було три (одним з її перших політичних спогадів став погром 1881 року). Як асимільовані євреї, вони не належали ні до єврейської громади, яка їх не приймала, ні до польської, серед якої переважав палкий антиросійський націоналізм, з котрим Люксембург нізащо не стала б ідентифікувати себе. Вона завжди

була вигнанкою. До лав німецької Соціал-демократичної партії Роза вступила 1898 року як молода єврейка-радикалка. Мізогінія, з якою їй довелося зіткнутися, сягала епічного рівня (найкраще про це розповіла Адрієнна Річ). І хоч єврейськість ніколи не була для Рози самовизначенням — усі завжди визначали її як єврейку. За словами Ельжбети Еттінгер, «вона походила з країни, яку німці вважали нижчою, і з народу, який ображав їх самим своїм існуванням». Жодна з цих проблем не зникла, а більшість тільки загострилися, коли Люксембург стрімко піднялася партійною драбиною й стала знаменитою. За словами Ганни Арендт, вона «була й лишалася польською єврейкою в країні, яку не любила, і в партії, яку стала зневажати».

Унікальним та особливим внеском філософії Люксембург було те, що її критика не гасила революційний запал, а посилювала його. У нарисі «Російська революція» вона сперечалася з більшовиками на дві теми: розподілу землі (що, як вона боялася, створить нову форму приватної власності) й національного самовизначення (про це нижче). Утім, ключовими проблемами залишалися демократія та свобода. «Революцію не можна повчати, наче в школі», — цей закид до Леніна вона озвучила ще 1905 року в нарисі «Масовий страйк, партія та профспілки». За рік до того вона звинуватила Леніна в підпорядкуванні Росії «вихолощеному духу нічного сторожа». У «Російській революції» вона визнавала, що Ленін краще за всіх усвідомлює потребу соціалізму в «повній духовній трансформації мас». І з нестримною дошкульністю додавала, що він «цілковито помиляється» в обраних способах її досягнення: «декрет, диктаторська влада фабричних наглядачів, драконівські штрафи, влада терору» (нескладно здогадатися, чому він хотів спалити той рукопис).

Вимога створення Установчих зборів була наріжним каменем більшовицької агітації. Але 1917 року, на порозі захоплення влади, більшовики забули про неї — вочевидь, тому, що в демократії завжди криється ризик небажаного результату. Вибори

після Жовтневої революції, коли «селянські маси» повернули до Установчих зборів народників та послідовників Керенського, показали Леніну обмеженість демократії в революційній ситуації. Але Люксембург вбачала в його відмові від демократії зраду всіх ідеалів, за які боролися більшовики, і ризик задушити Російську революцію одразу після народження. «Як марксистки, — цитує вона Троцького, — ми ніколи не ідеалізували формальну демократію». Але одразу ж різко заперечує: «Утім, ми також ніколи не ідеалізували соціалізм чи марксизм». Люксембург вважала свободу думки (як антонім поклонінню ідолам) невіддільною частиною демократії. У промові 1907 року — Сталін, імовірно, був серед слухач_ок — вона назвала рабське слідування «Маніфесту Комуністичної партії» «яскравим прикладом метафізичного мислення» (за іншої нагоди вона описала марксизм як «дідугана з подагрою, що боїться будь-якого свіжого подуву думки»). Однак вона завжди стверджувала, що в умовах колосальної нерівності формальна демократія залишатиметься облудою. Справжня демократія може народитися тільки за соціалізму, і без неї соціалізм неможливий. У цьому й полягає незмінна й безкомпромісна політична мета:

Засіб, до якого вдалися Троцький і Ленін — усунення демократії як такої, — ще гірший за хворобу, що її начебто має вилікувати: він загалом те живе джерело, яке єдине має змогу виправляти всі вроджені недоліки соціальних інституцій. Це джерело — активне, необмежене, енергійне політичне життя найширших народних мас.

Народ продовжить зростати й змінюватися, і його представни_ці разом із ним. Підхід Троцького виключає можливість впливу першого на других, закриває дорогу до майбутнього, заморожує мить у просторі й часі — наче ті небесні тіла, що «постають перед нашими очима не такими, як є в момент спостереження, а такими, як були тієї миті, коли з безмежної далечини посилали до Землі свої світлові сигнали». Листи свідчать

про неабиякий літературний таланти Рози Люксембург — якось вона писала про ластівок, котрі ширяють у небі за ґратами в'язниці та «шматують блакитний шовк простору на дрібні клапти». Для неї не існувало політики поза поетикою революції. Якщо бажаєш зрозуміти революцію, спрямовуй погляд до зірок.

Люксембург не говорить про анархію — вона послідовно закликає до виборів та представницьких парламентських форм. Її вимоги цілком конкретні: свобода преси, право на об'єднання та збори (що їх більшовики заборонили для опонентів режиму). Будь-які поступки в цих вимогах, за її словами, неминуче призведуть до «жорстокішання» суспільного життя. Для неї політика була формою освіти — багато в чому найвищою, якщо не єдиною правдивою. Обговорюючи 1902 року виборче право для жінок, вона вказувала на повну безглуздість старого-доброго аргументу, начебто люди недостатньо зрілі для права голосу: «Якби ж то існував спосіб досягнути політичної зрілості... окрім, власне, застосування цього права!» Про революцію в Росії не можна стверджувати, ніби її «зробила» революційна партія, влаштовуючи масові страйки, навіть їй довелось «вивчати її [революції] закони із самого її плину».

Отже, перебіг політики розрахувати неможливо. Загальновідома теорія Люксембург про революційну спонтанність наражається на гнів критик_инь, здатних збагнути її добре якщо наполовину. У моєму розумінні, Люксембург наполягає на тому, що безпрецедентний, непередбачуваний характер революційного моменту відіб'ється на подальшому житті після революції, і саме тому організація завжди мусить підкорятися революційному духу. Можна запитати: який вигляд матиме наш політичний ландшафт, якщо в підвалини його самовизначення закласти необмежувані, потенційно обурливі — *jusqu'à outrance* — процеси революційного життя? Про це Люксембург писала в «Російській революції»: «Нова територія. Тисячі проблем. Тільки досвід здатен їх виправити й відкрити новий шлях. Тільки нестримуване, кипуче життя набуває тисяч нових

форм, імпровізацій, пробуджує творчу силу й виправляє всі помилкові спроби». Це, звісно, працює в обидва боки — саме визначення демократії передбачає, що жодну помилку не можна приховати. [...]

Люксембург написала «Російську революцію» напередодні повстання спартакістів. Сьогодні ми знаємо про його гірку поразку — але, читаючи, й досі можемо відчути пристрасну віру Люксембург в енергію та потенціал народу. Вона говорить про буття живими — те, що психоаналітик Майкл Парсонс нещодавно описав як справдешній сенс віри, відчуття також цілковито непередбачуване (не існує формули психічних станів, за яких воно неодмінно збережеться чи зникне). Поразка не підірвала віру Люксембург — і саме тому я впевнена, до самої загибелі Роза не впадала в розпач. Поразки неунікні. Їх треба сприймати не як ворога, а як повноцінного партнера будь-якої життєздатної політики. «Его» російського революціонера, котрий «проголошує себе всесильним стерновим історії», не здатне взріти, що робітничий клас «повсюди прагне сам робити свої помилки». Безуспішні страйки «попри це чи радше завдяки цьому» набувають щонайбільшої ваги як «вибухи глибокої внутрішньої суперечності, яка прямо виливається у сферу політичного».

Вслухайтеся в лексику. Важливо те, що вибухає, виливається, проривається. Ключове слово для опису політичної боротьби — «тертя». Люксембург не була партійною керівницею. Вона не вираховувала ризики, не обчислювала наперед витрати й вигоди. Не розподіяла ставки. Не втрачала зосередженості. Її мета, на перший погляд, суперечить сама собі: політична візія, яка несхибно спрямована в майбутнє, але водночас визнає, що світ неодмінно схибить. «Було б прикро, — писала вона російському марксисту Олександрову Потресову 1904 року, — якби твердість і непоступливість мусили повсякчас поєднуватися на практиці з ленінською вузькістю теоретичних поглядів, а не з широтою та гнучкістю думки»

(можна бути одночасно твердим і гнучким). Того ж року вона писала в «Організаційних питаннях російської соціал-демократії», що помилки, котрих припустився по-справжньому революційний робітничий рух, «незмірно більш плідні та цінні», ніж непомилність будь-якої партії. Найбільша помилка, якої може припуститися революційна партія, — це думка, начебто їй належить історія, до створення якої вона почасти — лише почасти — долучилась. Люксембург одним ударом б'є по уявленнях про всемогутність та досконалість. Революція — будь-яка революція — має лиш один спосіб утілити справжній дух демократичної свободи, де будь-які погляди за визначенням недосконалі та неповні, — це визнати, що в основі самого революційного моменту лежить здатність помилятися. Бездоганною революцією може бути тільки мертва революція. Або, як висловився Лакан, «*Les non-dupes errent*», що можна приблизно перекласти як: «Будь-хто, впевнений у власній правоті, блукає манівцями» або ж «Без помилок нікуди не прийде».

Тож наскільки слід стримувати революційне мислення? Нескінченність не була метафорою для Рози Люксембург. 1916 року британський астроном О. Р. Волкі оголосив, що відкрив центр Усесвіту. Уявлення про Всесвіт як кулю, «такий собі гігантський пиріжок із картоплею або кульку морозива», — писала Люксембург до Луїзи Каутської, — це, безсумнівно, дурня, [...] цілковито безглузда дрібнобуржуазна концепція». «Ми говоримо про нескінченність Усесвіту — не більше й не менше», — стверджувала вона (ніколи її погляд не сягав так далеко, як із тюремної камери). Звісно ж, у моєму питанні є геополітичний вимір. У цьому особливість мислення самої Люксембург — воно, як і капіталізм, не знало кордонів. Роза Люксембург стала однією з перших марксистських теоретиків глобалізації (або, як це недавно назвав Девід Гарві, «історично-географічного матеріалізму»). Її незакінчена праця «Вступ до політичної економії», ґрунтована на лекціях,

прочитаних у школі Соціал-демократичної партії з 1907 по 1914 рік, містила розділ, названий «Розпад первісного комунізму: від прадавніх німців та інків до Індії, Росії та Південної Африки» (що, власне, майже повністю покриває тему).

«Дедалі більш неконтрольовано» та «без огляду на завтра» капітал займає нові форпости, поширює на них своє панування й знищує на своєму шляху будь-які некапіталістичні форми. У цьому він віддзеркалює — деформовано й у колосальних масштабах — обшир і неспинність живого революційного потоку. Маркс і сам писав про нескінченне розширення капіталу — але, на думку Люксембург, не зумів точно його описати, особливо в другому томі «Капіталу», де не торкався зовнішньої торгівлі. За словами Люксембург, Марксу бракувало чіткого бачення, що проблему накопичення — як продуктивним чином розпорядитися надлишком капіталу — неможливо стримати в межах індустріалізованих суспільств. В «Акумуляції капіталу» вона писала, що початковим засобом капіталу є «систематичне планове руйнування й знищення тих некапіталістичних соціальних об'єднань, що на них наражається він, поширюючись [...] Капітал не вміє інакше розв'язувати цю справу, як насильством, що являє постійний метод акумуляції капіталу як суспільного процесу не лише в зачаткових стадіях капіталізму, але й до нашого часу» [цит. За: Люксембург 2019, 270].

Люксембург не ідеалізувала некапіталістичні суспільства. Зокрема, вона визнавала за «первісним комунізмом» нерівність, засновану на пануванні еліт, розростання спадщини та власності, завойовницькі війни, невіддільні від прагнення поневолити завойовані народи. Мілітаризм — Люксембург наводила приклад інків та Спарти — був підвалиною експлуатації, формою основоположного насильства; звідси її відразу до сповзання тогочасної Німеччини в мілітаризм та війну. Але, як Роза писала в «Розпаді первісного комунізму», чого первісні соціальні форми «не змогли пережити чи подолати» — то це контакту «з європейською цивілізацією, тобто з капіталізмом.

Для старого суспільства ця зустріч смертельна, у будь-якому місці Землі без винятків».

Центральне кредо марксизму полягає в тому, що капіталізм містить зерна власного краху: капітал руйнує, і цим прирікає себе на поразку. Від цієї думки Люксембург ніколи не відмовлялася, навіть коли в останні місяці та дні її життя старий порядок відбудовувався з убивчою силою. Найкраще це вдалося описати Лукачу: письменницький талант Люксембург, зазначав він, перетворив останній розквіт капіталізму на «моторошний танець смерті, у невблаганний Едіпів похід на загибель». Тут Роза була вірною донькою Маркса, хоч дехто й вважає це твердження найбільшим Марксовим прорахунком (разом із твердженням, що люди неодмінно виправлять свої помилки). Критики_ні стверджують, що Люксембург недооцінила здатність капіталізму пристосовуватися, самотужки витягувати себе з болота, як капіталісти самозадоволено говорили про себе після кредитної кризи 2008 року. Ба більше, це питання лежало в основі суперечки Люксембург з Едуардом Бернштайном про ревізіонізм (1898). Кризи або «неполадки» (як, за її словами, їх трактує Бернштайн) капіталістичної економіки, писала вона, власне, і є для капіталізму засобами увічнити себе. У будь-якому разі ці критики_ні не бачать суті. Хай про що говорила Люксембург, їй завжди йшлося також і про знання та істину, про те, що криється під фасадом виснажливого буржуазного життя й прагне бути почутим. Власне, саме через непомильне й зловмисне крутіство капіталізм і не здатен приховати свою потворність від світу (періодично демонструючи, що ця потворність — лише інший бік його нелюдської витривалості). Але саме завдяки йому люди зрештою прийдуть до революції — не лише через зіткнення продуктивних сил та виробничих відносин, якщо говорити термінами Маркса, але й через повсякчасну здатність людського розуму викривати та долати несправедливість. Простіше кажучи, [...] зрештою люди вирішать, що з них досить.

Навіть із найбільших катастроф щось народиться (катастрофа ніколи не є просто катастрофою, поразка ніколи не є просто поразкою). Згадайте, як Роза писала про страйки як про вибух глибинних внутрішніх суперечностей, що «виллюються» у сферу політики. Виверження вулкана на острові Мартініка 1902 року було катастрофічним: «Гори задимлених руїн, купи понівечених трупів, паруюче, чадне море вогню, навколо багно й попіл». «Аж ось на Мартініці, на руїнах зруйнованого міста, — писала Люксембург у газетній статті, — з'явився новий гість, невідомий, ніколи не бачений раніше — людина». Люксембург вбачала в цій катастрофі помсту землі за тиранію й експлуатацію й відчувала лише зневагу до державних діячів, які поспішали зі співчуттями, навіть не охолонувши від імперських завоювань і кривавого придушення революції вдома. «Смійся, Монтань-Пеле, щиросердний велетню. Ти маєш повне право зневажати цих милосердих убивць, заплаканих хижаків, цих чудовиськ у шатах самаритян». З усього можна винести політичний урок — і в цій здатності Люксембург демонструє декотрі з рис Брехта, її великого шанувальника. Вулкан нуртував уже якийсь час, але «володарі земні, владні над людськими долями, не похитнулись у вірі — у власну мудрість». Саме вони блукають манівцями історії. Люксембург говорить про пиху, про найвищу форму — розумової, а не просто фізичної — неволі, яку нав'язує капіталізм. З тієї ж причини рабство є найненависнішим злом, бо воно «виключає рабів із розумового життя». Її нарис 1907 року на цю тему закінчується обіцянкою: «У соціалістичному суспільстві знання будуть спільною власністю всіх і кожного. Увесь робітничий люд володітиме знаннями». Володарі земні, як і централістські партійні бонзи, припускаються фатальної помилки, вважаючи, що знання належать лише їм.

Ось чому викладання мало для неї таку вагу. Попри початкове небажання Люксембург за них братися, лекції в берлінській партійній школі стали одним із найбільш творчих її проєктів (і нашттовхнули на написання частини найважливіших праць).

Освіта — найпотужніша відповідь тиранії, особливо у сфері наук про людину. Люксембург пережила період у Польщі, коли революційну літературу доводилося переправляти контрабандою через російський кордон, а викладання гуманітарних наук влада не схвалювала (нехай це буде нам пересторогою). Це означало, пише Еттінгер, що гуманітарні науки набули «донині актуальної духовної цінності». «Ми намагалися пояснити [студентам], від першого до останнього, — говорила Люксембург на лекції в Нюрнберзі 1908 року, — що не дамо їм готової до вжитку науки, що вони мусять продовжувати навчання, що вчитимуться все своє життя». Це політика як безперервна освіта. Навчання підносить прапор революції — нескінченне, нічим не обмежуване життя.

Бажанням Люксембург було не очолити революцію, а бути її наставницею (найбільш образливим, якось сказала вона, є припущення, ніби інтелектуальне життя недосяжне для робітниць; схожим чином, трагедією війни було те, що тисячі загинули в окопах «в інтелектуальній темряві»). Або навіть психоаналітикинею: «Тактика соціал-демократії у своїх основних рисах зовсім не “вигадана”, а є результатом неперервної низки великих творчих актів експериментальної, часто елементарної класової боротьби, — писала вона 1904 року, критикуючи Леніна. — Тут несвідоме передує свідомому». Йдеться, звісно, не про (мабуть, варто сказати «поки що») фрейдівське несвідоме. Фактично марксизм вважає за аксіому, що історія незримо розгортається під поверхнею політичного життя — у цьому й протиставлення свідомому (і підґрунтя суперечки Лукача з Люксембург), заперечення віри в партію як монополістку історичної правди. Така віра нехарактерна для її словника: «Щось живе в мені й прагне вивільнитися», — писала вона Йогіхесу у квітні 1899 року в одному з найвідоміших своїх листів [...]:

У моїй «душі» дозріває абсолютно нова, оригінальна сутність, котра ігнорує всі правила та звичаї, ламаючи їх силою нових ідей та переконань. Я хочу

вразжати людей, неначе гуркіт грому; хочу розпалювати їхні уми — не плетивом слів, а широтою думки, міццю ідеалів і потужністю моєї мови.

Тож наскільки — повторюючи запитання — слід стримувати революційне мислення? Найвідомішу формулу «Свобода — це завжди свобода іншодумців» Люксембург також виводить у «Російській революції» (я, мабуть, розглядаю цей нарис, на противагу Леніну, як щось на кшталт заповіту). Німецькою *die Andersdenkenden* означає «ті, хто думає інакше»: «інакше» тут може означати «проти течії», «не так, як усі», або (певно, зловживаючи аналогією, хоча, з іншого боку, певно, що ні) — «несвідомо». Що станеться, якщо дозволити думці — як і самому революційному життю — цвісти й розростатися, поширюватись вільно й без обмежень? 1907 року в листі до нового молодого коханця, сина Клари Цеткін Кості (Клара, здається, не заперечувала проти цього зв'язку), Люксембург скаржить на депресію, бо вона розучилася думати, [...] а думка мусить сягати будь-куди, аби бути вільною.

Ось чому, здається мені, її так ненавиділи. Не просто жінка та єврейка — ще й частково каліка з яскраво вираженою кульгавістю (після неправильно діагностованої дитячої хвороби). Вона ніколи не висловлювалася на цю тему — хіба що, певно, в анонімній антивоєнній «Брошурі Юнія», написаній у в'язниці 1915 року та опублікованій підпільно. Там вона критикує війну за те, що зайнятими в трудовій діяльності залишаються лише «старі, жінки й каліки», можливо, уявляючи себе в майбутньому. Роза ніде не була своєю. «Перед вами стоїть злочинниця, засуджена державою, — відрекомендувалася вона в лютому 1914 року протестувальницям, котрі зібрались у Франкфурті перед будівлею суду, де Люксембург судили за підбурювання до громадянської непокори неминучій війні, — жінка, яку обвинувачення назвало “позбавленою коріння”». Роза Люксембург пишалася тим, що була, як висловився прокурор, «істотою без домівки». Вона цього не приховувала — й не могла приховати.

Проте відхилення від загальноприйнятої позиції, статус вигнанки дарували їй свободу мислити немислиме, запроваджувати неймовірне в політичну мову. Я довго вважала це одним з основних завдань фемінізму — його внеском до політичного порозуміння. Тепер я розумію, що, сама того не усвідомлюючи, запозичила ідею в Розі Люксембург.

Лакан описував мову істерії як розташовану всього на чверть повороту від мови психоаналізу, адже при істерії мембрана між свідомим і несвідомим витончується аж до прозорості, майже до точки розриву. Йдеться не про те, щоб приєднатися до хору образ, назвавши Люксембург істеричкою (за життя її називали набагато гірше). Насправді Лакан своїм зауваженням висловлює пошану: на його думку, людина з істерією надзвичайно близька до своєї психічної істини. Але особливість чи навіть ексцентричність Люксембург як єврейської жінки в самому серці революційного соціалістичного руху наділяла її здатністю критикувати політичне мислення, позбавляти його фасаду, вивільняти те, що в листі до Луїзи Каутської 1917 року вона назвала «потужними, невидимими, плутонічними силами» глибин. Однією з її улюблених п'єс була «На дні» Горького. Роза двічі побувала на прем'єрі в Берліні 1903 року й писала Кларі Цеткін, що ходитиме на виставу ще, допоки дозволятимуть фінанси.

Чи ж ви повірите, що революцію можна й треба опанувати або помислити наперед, якщо ви в контакт з тими частинами розуму, які сам розум опанувати не здатен і котрі самі себе не знають? «Нема нічого більш плинного, ніж людська психологія, — писала Люксембург до Матільди Вурм із в'язниці у Вронках 1917 року, — особливо тому, що психіка мас, немов Таласса, вічне море, містить у собі кожну приховану можливість... Вони завжди на межі ставання кимось цілковито іншим, ніж здаються». За тринадцять років до того вона писала до подруги Генрієтти Гольст у нечасту мить меланхолії: «Не вір цьому... Не вір мені, бо кожного моменту я різна, і життя складається тільки

з моментів». Мінливі бархани революції й психіки — більш-менш одне й те саме.

Саме в цьому контексті її листування настільки важливе: не як єдине сховище інтимного, а як демонстрація невпинного руху між особистим та політичним. Для Люксембург не бути в контакті з найглибшими частинами себе самої було рівноцінно радикальному політичному провалу. «Знаєте, що цієї днини не дає мені спокою? — писала вона Роберту Зайделю 1898 року. — [Люди,] коли пишуть, здебільшого забувають заглибитися в себе». «Цим я присягаюся, — продовжувала вона, — ніколи не забувати, пишучи..., зазирати в себе». Вона мала на увазі мову партійної преси — «таку загальноприйнятую, таку дерев'яну, таку стереотипну». Але не тільки її. Питання внутрішнього життя лежало в основі її стосунків з Йогіхесом. Якщо говорити відверто, він, схоже, зовсім не мав такого життя. Не існує гендерних кліше, котрі не спадали б на думку за згадки про Лео Йогіхеса. За своєю природою нездатний до письма сам, він використовував Люксембург, стверджувала Еттінгер, як перо. Йогіхес вважав її за свою маріонетку. Чудовий організатор (віддаючи належне його чеснотам), він був душею польського революційного соціалізму. Але так ніколи й не зміг повною мірою увійти до німецьких революційних кіл, до яких отримав пропуск унаслідок стрімкого злету своєї коханки. Здавалося, він не хотів, щоб його помічали в її товаристві, і точно волів приховати від людей, що вони живуть разом (мабуть, лише частково з міркувань її безпеки). Він унікав життя в парі; хоч вона благала завести дитину, а згодом, коли вже стало надто пізно народжувати, благала всиновити чи в дочерити, — він відмовляв (ми знаємо це тільки з її слів, бо його листи не збереглися). «Щойно я дізнаюся, що ти десь поряд, — писала вона 1899 року, — як уся моя ініціативність кудись випаровується, і я "чекаю" на те, що ти збираєшся сказати». Його нескінченні настанови лишали «єдине, незгладиме враження — відчуття незручності, втоми, виснаження й бентеги», які охоплювали

Розу, коли випадала «нагода про це замислитися». Єдиний плюс можна побачити лише в тому, що якби Йогіхес погодився жити з нею більш повно, то ми не мали б цих чудових листів, що ними Роза Люксембург намагалася заповнити порожнечу їхнього спільного життя без спільності.

Роза неодноразово докоряє йому за те, що він пише їй лише про партійні та політичні питання, нехтуючи сердечними поривами. Мовляв, вона живе лише «Робітничою справою» (партійним журналом, для якого писала більшість своїх текстів). І Роза могла б на це не зважати, якби «*поряд із цим* бачила від нього бодай трохи *людяності, душі, індивідуальності*». Але вона не отримує від нього «нічого, абсолютно нічого», тоді як у неї все «зовсім навпаки», коли «думки й враження юрмляться на кожному кроці» (і знову вона посилається на множинну природу думки). Але Люксембург також уміла бути безжальною. Коли Йогіхес скотився в депресію, доглядаючи смертельно хворого брата, вона звинуватила коханця в «безглуздому, дикунському духовному самогубстві».

Йогіхес жив заради справи — тієї справи, якій Люксембург закидала руйнування всього найкращого в людині. Вона з обачністю застерігає Костю Цеткіна від участі в політиці. Для Рози єдиною метою участі в справі було збільшення людського щастя, для котрого людину створено, «як птаху для польоту». «Як проклята, прагну щастя, і готова день за днем торгуватися за крихітну його дрібку, мов дурний і впертий голуб». Знову-таки це була не зовсім метафора: «Іноді мені здається, — зверталася вона до Софі Лібкнехт у 1917 році, — що я зовсім не людина, а скоріше птаха чи звір у людській подобі». «Жодна пара на світі, — писала вона в одному з найглибших своїх листів, — не має такої можливості здобути щастя, як ми». Але Йогіхес був нездатний досягнути рухливості душі, свободу думки й почуття, а щастя могло ґрунтуватися лише на них, і це було для Рози умовою будь-яких стосунків, непорушним правилом дружби. «Мені не досить знати тільки те, що зовні, й не знати,

що всередині», — писала вона 1898 року Роберту та Матильді Зайделям.

В основі боротьби Люксембург і Йогіхеса лежало питання влади (він прагнув заволодіти світом — відбиток його здатності чи нездатності опанувати внутрішнє життя). «Ти надто віриш у магічну спроможність слова “сила”, як у політиці, так і в особистому житті, — писала йому Люксембург 1899 року. — Я ж маю більше віри до слова “робота”». Йогіхес потребував її успіху, але й ненавидів його. «Мій успіх і публічне визнання напевне *отруять* наші стосунки через твою пиху й підозріливість», — попереджала вона ще в липні 1896 року, за два роки до переїзду в Берлін. Але Роза пристрасно прив'язана до Йогіхеса, багато в чому живе ним і заради нього впродовж основних 15 років їхніх взаємин. Вона підкоряється йому — принаймні обіцяє коритися; пнеться зі шкіри, аби його задовольнити; а ще черпає від нього натхнення, покладається на нього у фактчекінгу й редагуванні. Найбільше я люблю її ремарку про його правки до однієї зі статей: Роза пише, що з нею «ледь не стався випадок». Але також завдає удару у відповідь: «Я трохи покрутила в голові це питання наших стосунків, і коли повернуся, то зажену в тебе пазурі з такою силою, що ти пищатимеш, повір... Я маю на це повне право, бо вдсятеро за тебе краща... Я тероризуватиму тебе без жалю, поки ти не поніжнішаєш... Поки не навчишся трохи схилити свій дух... Ти скорися, бо я примушу тебе силою свого кохання».

Як не побачити в цій боротьбі репетицію — або й підґрунтя — її пізнішої критики ленінізму? Він її повчав. У всьому їхньому листуванні систематично впливає одна «величезна неприємна річ» — тональність листів «учителя до улюбленого учня» (Еттінгер, перекладаючи безпосередньо з польської, використовує слово «шкільний учитель», що посилює паралель із Ленінім). Йогіхес міг виявляти жорстокість. Коли почався роман Рози із Цеткінім, Йогіхес погрожував убити її (і погроза не була порожньою — якось він прийшов із пістолетом у руках

і переслідував Розу на вулиці). Він наполягав на тому, щоб залишити собі ключі від квартири, в якій вони колись жили разом. Він підпорядкував її жахному, драконівському духу нічного сторожа. Для Люксембург пристрась — як і політика — була питанням свободи. «Благословенні позбавлені пристрасі, — писала вона своєму останньому коханцеві Гансу Діфенбаху (роман продовжувався в листуванні з в'язниці), — якщо це означає, що їм ніколи не доведеться впиватися, як пантера пазурами, у щастя та свободу інших». «Але це не має нічого спільного з пристрасю, — продовжує вона, — ...Я маю достатньо пристрасі, щоб запалити степи вогнем, втім для мене священними лишаються свободи й прості бажання інших людей». «Мусиш дати мені робити, що я хочу та як я хочу, — зверталася вона до Йогіхеса наприкінці їхніх стосунків, — Я просто живу рослинним життям, і мене слід лишити як є». Справжня пристрась не претендує ні нащо. Як і демократія, вона не володіє, не контролює й не підкоряє інших. Вона дає іншим свободу. «Лише тому я знову є собою, що звільнилася від Лео».

Багато спроб пояснити взаємозв'язок політичного та приватного життя Люксембург, на мою думку, є хибними. Найчастіше вважається, ніби листування розкриває людину, жінку за маскою сталевої революціонерки: ніби в листах видно, що Роза Люксембург також була «чуттєвою та сповненою сміху» (як висловилася редакторка *Guardian*). Ні про що Люксембург не писала так чуттєво, як про революцію, а про політику посміятися вона вміла так само, як і про будь-що інше (пригадайте Монтань-Пеле на Мартініці, який, сміючись, зневажає заплаканих хижаків у шатах самаритян). Коли 1914 року прокурор у Франкфурті вимагав негайного арешту Люксембург через можливість втечі, вона відказала: «Пане прокуроре, я Вам вірю — Ви б утекли. Соціал-демократ не тікає. Він відповідає за свої вчинки та сміється з Ваших покарань». Джиліан Роуз, безсумнівно, мала слушність у тому, що Люксембург піднесла гостроязикість до рангу політичного мистецтва. Я не поділяю

погляду Еттінгер, нібито політична ідентичність Люксембург зміцніла (враховуючи, куди повертався світ, вона й так зміцніла б), найперше, як компенсація за невдачі особистого життя. Я не вважаю її особисте життя невдалим. На відміну від її біографа Джона Пітера Неттла, я не розглядаю роки після розриву з Йогіхесом як «втрачені». Мені не здається правдивим твердження Адрієнни Річ, ніби життя Люксембург свідчить, що в житті жінки «робота може бути найважливішими стосунками, поки коханці з'являються й зникають». Я не бачу потреби в такому виборі. Мене цікавлять не спроби вибудувати ієрархію між її приватним і громадським життями, а розуміння їхнього глибинного перетину. І, відповідно, що саме вириває із занурення в потаємні глибини душі — як Мартініка, як революція — на політичному плесі.

«Чому ж, — пише Люксембург до Кості Цеткіна в 1907 році, — я знову шукаю небезпек та стрибаю в загрозливі ситуації, в яких точно згину?» Політика — її нав'язливий потяг, навіть попри те, що часом стає її мукою. Дорікаючи Йогіхесу за занурення у справу, вона дорікає також сама собі. Різниця тільки в тому — але в цьому для мене й криється вся різниця — що внутрішньо Люксембург повною мірою приймає ту силу, якій підкоряється. У тому ж листі до Цеткіна, виїхавши в Лондон на П'ятий конгрес Соціал-демократичної партії Росії, вона пише про «невизначне бажання», що ворухиться «в глибині», прагнення взяти «пронизливі акорди», «поринути» у вир нічного Лондона (німецьке слово *stürzen*, вжите обидва рази, означає «стрімко занурюватися, падати»), у життя вулиць сповнених п'яних гуляк та «верескливих» квітникарок, «котрі мають жахливо потворний і навіть порочний вигляд». Тут Люксембург, здається, є попередницею Вірджинії Вулф з її «Переслідування вулицями» або Джуни Барнс з «Нічним лісом» (існує не один спосіб бути «нічним сторожем»). Завжди втішає думка, що варто розчахнути внутрішні брами розуму — і він заповниться світлом. Але весь сенс мандрівки такими шляхами полягає

в незнанні, куди вони приведуть. Люксембург вабило те, чого вона не могла контролювати. Не дивно, що її думки так химерно резонують із вірою в непізнаний дух революції. Найглибше розуміння обох аспектів свого життя Люксембург черпає з одного джерела.

На лівому фланзі часто стверджують, що пільма й крихітка людської психіки становлять найбільшу загрозу для політики. Натомість завдяки Люксембург ми могли б розглядати психіку як тень політики — або навіть її служницю, несвідому суфлерку за кулісами. Як ми неодноразово виявляємо, читаючи листи, Люксембург іноді опиняється в потаємних закутках своєї свідомості, які не бажає досліджувати. Навіть у радості вона постійно незадоволена собою. Зв'язок між творчістю та душевним болем їй аж надто знайомий («гризучий та болісний, але творчий дух соціальної відповідальності»). Розмірковуючи про можливість психічного захворювання — чи, певно, точніше було б сказати, можливість того, що Йогіхес зведе її з лузду — вона описує стан, коли будь-яке мислення або чуття постає «немов через кальку», коли думки «ніби хтось відриває від тебе». Іншим разом вона пише про відчуття, що життя минає десь-інде, «а не там, де я є». Психологічний аналіз назвав би це *ein anderer Schauplatz* («інша сцена») — «десь далеко, за дахами будинків».

Один із найвідоміших образів Фрейда — «вічний блокнот»¹, дощечка для письма як метафора психіки, що є нескінченною низкою слідів. Розум — сам собі палімпсест. Його неможливо зафіксувати в одному місці. Люксембург скаржиться, що заледве може бути собі «порадницею чи наставницею» — та чи й узагалі можливо це, запитує вона, якщо навіть найближчим друзям надзвичайно складно пізнати й зрозуміти одне одного, якщо мова так часто підводить? Неможливо вхопити правду

1 Ідеться про дощечку для писання, в якій можна було підняти верхній шар вощевого паперу, стираючи написане. «Вічний блокнот» (нім. *Wunderblock*) часом також перекладають як «чудо-блокнот» або «магічну дошку». — Прим. перекл.

між словами. «Можна цілковито розуміти конкретні слова, але не їхнє “освітлення” [die Beleuchtung], — писала вона Роберту та Матильді Зайделям у 1898 році, — розумієте, про що я?» За рік до цього вона процитувала в листі до Йогіхеса такі рядки свого улюбленого польського письменника, поета-романтика й драматурга Адама Міцкевича:

*Бреше голосу язик, а думці з голосу олжа
Прудко думка мчить з душі, та слово — їй межа*

Слова брешуть, бо думка не має меж. «Розумієте, про що я?» — питається вона у друзів. Хіба це можливо? Як їм зрозуміти її, якщо на цих самих сторінках вона виклала уламки власного нерозуміння?

Психоаналіз приймає за аксіому те, що наші свідомі висловлювання нас зраджують — щось неодмінно вислизає. Настає мить, писав Фройд у «Тлумаченні снів», коли всі сні невідвратно провалюються в невідоме. Єдиний шанс наблизитися — дозволити розуму вільно ширяти, де йому заманеться. За його словами, «думки сну, до яких нас приводить тлумачення сну, за природою речей, не мають завершення і розходяться в різні боки заплутаною мережею нашого мислення» [цит. зі змінами за: Фройд 2019]. Або, можна сказати, розходяться, неначе масовий страйк чи революція. Ось що каже Люксембург: «Зараз він [масовий страйк] — широка хвиля над усією імперією, а за мить — колосальне переплетіння вузьких струмків; а тепер — джерелом проривається з-під землі, аж тут — повністю зникає в її надрах».

Саме тому єдиною Фройдовою вказівкою для пацієнт_ок — його священним словом, хоча, як дехто може стверджувати, нині все більше нехтуваним — була гра у вільні асоціації: говорити все, що спадає на думку, байдуже, наскільки дивне чи непередбачуване. Непізнана природа людського мозку передбачала для Фройда потребу у свободі. «Метод вільної асоціації, — пише Крістофер Боллас, — підриває природні авторитарні схильності

психоаналітика». Це новий метод мислення, веде далі він, який розкриває «розгалуження можливостей, що розгортається до нескінченності». Нескінченність як нескінченність (тобто Всесвіт без центру). Як і у випадку з революцією, ви мусите ризикнути підняти завісу. Треба дозволити світові розпастися, аби він мав змогу — можливо — відновитися. Спершу нажахана, приголомшена й майже зламана голосуванням на схвалення війни, Люксембург згодом зрозуміла, що для поступу «все це мусить розвалитися й розпастися на шматки ще більше». Вона, звісно ж, писала в один час із Фройдом. Зі свого несвідомого Люксембург почерпнула те, що я назвала б етикою особистого й політичного життя.

У цих поняттях також можна описати суперечку Люксембург із Ленінінм. Як зазначає Неттл: «На відміну від Рози Люксембург, котра шукала нові та глибші незнані досі причини виникнення морального та політичного катаклізму унікальних масштабів, сама спроба досягнути який вимагала повного напруження її значних розумових здібностей, Ленін просто непокоївся через розмір проблеми». Люксембург пропонує контреротику революції (як на мене, невідповідно сучасний феміністичний психоаналіз вважає жіночу сексуальність безмежною).

Jusqu'à outrance — до крайньої межі. Потрібно перетнути ще один рубіж. Несвідоме не знає національного. Далекий від дрібнобуржуазності чи євроцентричності, універсалізм Фрейда був принаймні почасти його авангардною відповіддю тим, хто клеймили психоаналіз як німецьку та/або єврейську теорію. Питання націоналізму кидало тінь на появу психоаналізу, так само як і на тогочасні революції. Роза Люксембург пережила це повною мірою. Перебуваючи під загрозою арешту за зв'язок із підпільними революційними групами у Варшаві, у віці 18 років вона залишила Польщу, сховавшись у сіні на селянському возі. Місцевий католицький священник погодився допомогти з втечею молодій єврейській жінці, котра бажала охреститися, одружитися з коханцем і втекти від жорстокого гніву родини.

Протягом усього життя вона не припиняла перетинати національні кордони. До Німеччини вона прибула, за словами Еттінгер, «обтяжена листами своєї єврейської родини, партійними приписами назватися полячкою та свідоцтвом про шлюб, яке змінювало її підданство з російського на німецьке».

То ким вона була? «Як слід було чекати, — зазначає Еттінгер, — [Польська соціалістична партія] посилалася на єврейське походження Люксембург, мовляв, воно неминуче засліплює її щодо справжніх потреб і бажань польського народу. Ці ж слова були повторені 1970 року на симпозіумі в Варшаві, на святкуванні сторіччя від дня її народження». (Націоналістична польська газета «Незалежна думка» стверджувала в 1910 році, нібито фізична вада Рози Люксембург свідчить про виродження євреїв). Утім, некоріненість має свої переваги. Підвалинами світобудови для Люксембург, за словами Арендт, були «універсальний гуманізм і щира, майже наївна зневага до соціальних та етнічних розбіжностей». Неттл пише, що «одним із виявів інтернаціоналізму Рози було віддавати перевагу іноземному». «Я справді бачу посилення інтернаціоналізму, — писала Люксембург до Генрієтти Гольст у 1904 році, — як самодостатнього засобу боротьби з невіглаством і лицемірством». Вона вважала, що світ мусить прагнути до «універсалізму інтересів», як його бачив Гете.

Ось чому вона не мала часу на національне самовизначення, тема якого вийшла на передній план у її суперечці з Леніном (і не тільки з ним). Саме палкий націоналізм Польської соціалістичної партії змусив Люксембург і Йогіхеса в 1893 році відокремитися й заснувати Соціал-Демократичну партію Королівства Польщі та Литви. «Нації як єдиного соціально-політичного цілого, — зауважила вона 1908 року, — просто не існує». Вона уникала контактів із єврейським соціалістичним рухом «Бунд», що боровся за визнання євреїв національною меншиною та мав підтримку Йогіхеса (одна з небагатьох їхніх політичних розбіжностей). Вона не могла сприймати євреїв як особливий випадок.

«Що тобі з того особливого єврейського страждання? — запитувала Люксембург у Матільди Вурм 1917 року в одному з найконтroversійніших своїх листів. — [...] Мені настільки ж близькі бідні жертви каучукових плантацій Путумайо та негри в Африці, чіми тілами європейці грають у м'яча. У моєму серці немає окремого куточка для гетто [...] Я почувуюся вдома будь-де на світі, де є хмари, птахи та людські сльози».

Твердження, що Люксембург дратувалася зі свого єврейства, не стане перебільшенням. Вона відмовилася сприймати справу Дрейфуса як пов'язану з єврейським питанням і розглядала її в контексті соціалістичної боротьби проти мілітаризму та клерикалізму. І все ж на цьому питанні не вичерпується. Її листи пістрявлюють їдишем, але вона також неодноразово вживала слово *Kike*¹. Парадоксом для Арендт стало те, що космополітизм Розі демонстрував її глибинну ідентифікацію як єврейки (більшість учасниць антинаціоналістичного розколу в польській партії були єврей_ками). І навіть якщо вона почасті тікала від своєї єврейськості, то з часом до неї повернулася. У «Брошурі Юнія» вона порівнює антивоєнних соціалістів із «євреями, яких Мойсей водив по пустелі» (перефразовуючи Маркса). Часом у неї траплялися моторошно точні передбачення — як тоді, коли в розпал війни вона написала Софі Лібкнехт: хоча час погромів у Росії минув, у Німеччині вони ще почнуть. «Брошура Юнія» завершується цитатою убивчого воєнного рефрену «Deutschland, Deutschland über alles». Він лунає над робітниками Франції, Німеччини, Італії та Бельгії, які зчепилися «одне з одним у смертельних обіймах». Люксембург убачала в націоналізмі насильство. Війна продемонструвала їй, наскільки патріотизм може захоплювати, поширюватись та отуплювати. В очах Арендт саме ця всеосяжна інклюзивна візія робить Люксембург справжньою європейкою, яка до кінця свого життя пристрасно опікувалась «долями світу» (зверніть

1 Німецький пейоратив на означення євреїв. — Прим. перекл.

увагу на множину). Серед іншого, це означало, що вона могла прозріти крізь риторику війни. «І навіть це розуміння [суті імперіалізму] спотворюється й проривається буржуазним лицемірством, — писала вона в «Брошурі Юнія», — коли кожен народ розпізнає безчестя лише в чужому національному мундирі.

Якщо «свобода — це свобода іншодумців», то питання ось у чому: кому з «інших» ви готові надати право бути вільними (замість того, щоб ганьбити їх, а потім убивати)? Універсалізм Люксембург — це зворотний бік її відкритості до іншого, хоч би як далеко ця відкритість її заводила. Одного дня 1917 року, гуляючи тюремним двориком у Вроцлаві, вона помітила військовий фургон, запряжений не кіньми, а буйволами. Дикі звірі, яких вилловлювали в Румунії, були «звичні до свободи», тому їх «жорстоко лупцювали, допоки до них не дійде "vae victis"»¹. Багато тварин, загнаних до повного виснаження, вмирили (тільки у самому Вроцлаві, кажуть, буйволів було більше сотні). Спостерігаючи за солдатом, який бив буйволів, Роза звернула увагу на одну із закривавлених тварин: «Я стояла перед звіром, і звір дивився на мене; сльози стікали по моїх щоках — це були його сльози». Люксембург не побивалася, стоячи у стороні, — через два роки її й саму закине на місце того буйвола: її поб'ють прикладами, застрелять і викинуть у річку. Але вона ніколи не втрачала іронії. Солдат пішов геть, усміхаючись та насвистуючи популярну мелодію — «і вся дивовижна війна промайнула перед моїми очима».

Перекладено [зі скороченнями] за: Rose, J., 2011. "What more could we want of ourselves?". In: *London Review Of Books*. Available 20.11.2021 at: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v33/i12/jacqueline-rose/what-more-could-we-want-of-ourselves>

1 Горє переможеним (лат.). — Прим. перекл.

Роза Люксембург

Таємниці в'язничного двору

Пер. з нім. Нелі Ваховської

*Присвячено пані Ганні-Елсбет Штюмер, уродж. Досманн
на скромну подяку за прекрасний вазон гіацинтів.*

Коли я — під охоронним арештом¹ на Барнімштрасе — вперше спустилася на прогулянку в так званий лазаретний дворик, то зустріла там даму пишних форм, у вишуканому туалеті та з цілою ювелірною крамничкою на руках і в декольте, що виблискувала від кожного поруху власниці. Підібравши губи й наморщивши чоло, пані понуро й невтомно нарізала кола по невеликому дворику — і, не відриваючи погляду від землі, гучним стукотом модних черевичків наче протестувала проти

1 За антивоєнну боротьбу влітку 1916 р. Розу Люксембург було ув'язнено «з міркувань безпеки» спершу у поліцейській тюрмі в Берліні на Александерплац, потім її перевели до жіночої в'язниці на Барнімштрасе, далі — у фортецю Вронки (нині Польща). Там директор тюрми виділив їй, як назасудженій політичній арештантці, окремий будиночок, а також спростив для неї режим утримання. За цих умов Розине хронічне захворювання шлунка стихалося, тож влітку 1917 р. її перевели до в'язниці у Бресті, де її здоров'я остаточно погіршало. 8 листопада 1918 р. Розу звільнили. Ганна-Елсбет Штюмер була сестрою директора тюрми у Вронках і там потоваришувала з Розою Люксембург.

гіркої несправедливості світу й воєнного відомства. Зауваживши мою непримітну особу, вона якийсь час приглядалася, короткозоро мружачись, а потім представилася й одразу ж голосно пожалілася про свою біду. Відомий, типовий випадок: заздрісні подружки — стара помста — анонімний донос про «антинімецькі погляди» — арешт — ув'язнення... «І тепер я сиджу в цій жалюгідній дірі, мушу стирчати тут цієї прекрасної літньої днини, а я ж не можу без природи!»¹ Мовляв, вона кожного року вирушає в недешеву подорож помилуватися заходом сонця в Тірольських Альпах. Ці пейзажі зворушують її до сліз...

Було ясно: дама жила з непорушною впевненістю, що природа починається в Тірольських Альпах – а саме з ефектного заходу сонця. Якби хтось повідомив, що тут, на Барнімштрає, 10, на місці свого стояння й гуляння вона з ранку до ночі перебуває посеред природи, дама напевне вирішила б, що з неї глузують. Я промовчала, ввічливо посміхнулася й назвалася.

Моя прекрасна пані, дозвольте запросити Вас на невелику прогулянку цим крихітним царством природи. Хоч Ваш чарівний лик мені й незнайомий, що нам завадить? Мені відомо досить, щоб припустити лиш найкраще. Чи дозволите, як у Моцартовому «Дон Жуані», коли Лепорелло відкриває донні Ельвірі славетний «список», заспівати Вам із гречним уклоном:

*Якщо Ваша ласка — пройдімо ж,
Якщо Ваша ласка — пройдімо ж!..*

Перше, що впродовж 365 днів відкривається моєму погляду вранці, — зашмульгана тильна стіна з напіввибляклим написом: «Оцтова фабрика Тімнера». Сажистий комин цієї будівлі старанно димить і постійно насичує в'язничне повітря

¹ Пізніше Матильда Якоб у збірці «В'язничні розваги» описувала, серед іншого, і цей випадок: «Під час війни 1915 року дружину тодішнього бельгійського міністра юстиції [Жюльєтт Картон де В'яр] ... ненадовго кинули до жіночої тюрми на Барнімштрає [...] Мадам ... намагалася дати про себе знати іншій арештантці й за кожної нагоди насвистувала «Інтернаціонал» під вікном камери Розі Люксембург, а та незабаром підхоплювала мелодію».

тонким солодко-кислим запахом, від якого часом — похмурої днини — відчутно дере в горлі. По обидва боки від фабрики — строкатий ряд старих дохідних домів, вікна яких прикрашені миршавими геранями, клітками з канарками й дитячою білизою; залежно від прикрас звідти долинають то плач, то сварки та бійки, то бринькання на гітарі або рипливий грамофон.

Мила пані, чи знаєте Ви вірш Арно Гольца «Фантас»?¹ Він починається так:

*На дах їй небо було сперте
бухтіла фабрика врозбрід,
в казармі цій давав концерти
і катеринщик, і сусід!*

*Щурі юрмилися в підвалі,
горілка й гроз гасили злість,
й під шостий поверх діставала
нужда бідняцьких передмість.*

Та над ламаною лінією цих дахів, задивлених на схід, щоранку розгортається одна й та сама вистава, найпрекрасніша й найвеличніша від сотворіння світу: схід сонця.

Пізня осінь. 5:30 ранку. Будинок досипає — остання хвиля тиші перед тим, як дзеленькучий, гримкотливий, брязкучий, гупітливий рейвах 500 людських істот нетерплячим прибоєм прорве дамбу нічного спокою й виповнить закутки велетенської будівлі. Лише хвилинка. Бачите, в останніх сутінках вмираючої ночі там, нагорі, на гребені даху мріє крихітний силует якоїсь пташки, чуєте, як мило вона примовляє? То шпак. Він щоранку разом зі мною виглядає велику виставу.

Прошу, вона починається! Мила пані, бачите, там, за оцтовою фабрикою темно-сіре небо забарвлюється рожевим? Несподі-

¹ Арно Гольц (Arno Holz, 1863–1926) — німецький поет і драматург, представник літературних напрямків натуралізму та імпресіонізму. Збірка «Фантас» (1898) вважається вершиною поетичної творчості Гольца. У грецькій міфології Фантас — син Гіпноса, одне з трьох божеств сну. — *Прим. перекл.*

вано звідтіля в небо вистрілює малинова блискавка й запалює цілу купу хмарин, які розгораються далі й далі, аж до полум'яного жару. Пів неба палає, розкидаючи вогнисті смолоскипи. А по центру, над самим комином оцтової фабрики, з багряної повені зринає проблеск осяйного золота.

Це як Вагнерова увертюра. Спершу самі скрипки ведуть від найвищого, найтоншого тону донизу, дедалі швидше, настирніше — потім гобої потужним гуком заводять лейтмотив, до них долучаються басы, флейти, кларнети, далі гримлять литаври й — нарешті tutti — увесь оркестр злітає у височінь: триумф, захват, гімн! ... Так само й кольоровий оркестр у небі над понурими мурами на Барнімштрассе безгучно грає й триумфує від захвату. Сонце, сонце встає над Тімнеровою фабрикою! Радій же, старе й вічно юне світило, вітаю тебе! Як будеш прихильне до мене, як бачитиму твій золотий лик — що мені ґрати й замки? Чи ж я не вільна, як та птаха на гребені даху, що вдячно тебе віншує разом зі мною? І якщо мене в пожежі якоїсь російської революції поведуть на шибеницю — сядь мені на тяжкому шляху, і ясною ходюю піду я до свого останнього злету, як на весільний бенкет.

7 ранку. Мене випускають у двір — до 10 саму. Прекрасна пані, чи не бажаєте зі мною? Тут, унизу, Ви побачите простий прямокутник трави, посеред якого лише великий в'яз та кілька кущів обабіч. Оце й усе. Однак це справжній скарб, якщо придивитися!

Ось тут, у росяній траві, якщо зволите нагнутися, любя пані! Бачите ці латки зеленої конюшини? Погляньте на її несподівані матові полиски: блакить, рожеве, сірий перламутр. Звідки воно береться? Кожен листочок укритий крихітними крапельками роси, в яких відбивається непевне вранішнє світло й забарвлює листя переливчасту райдугу. Ви пробували зробити букетик із цих простих трилисників? У вазочці чи склянці вони виглядають чарівно. Здавалося б, усі однакові, проте варто придивитися — і кожен листочок трохи відрізняється, як і на

справжньому дереві, де годі знайти два тотожні листки. Більші й менші, світліші й темніші – шляхетні овали конюшини роблять форму різноманітною й живою. Коли я вперше зранку передала пані начальниці такий букетик, вона перепитала, звідки він у мене. Усі ці дами уявлення не мають, що росте й процвітає на їхньому подвір'ї, і щоразу, коли я своїми скромними засобами й дещицею майстерності спромагалася зібрати пристойний букет, вони здивовано питали: звідки? Звісно, відтоді конюшині букетики стали дуже *en vogue*, модні, і я з радістю спостерігаю зранку, як то одна, то інша дама нагинається у дворі та швиденько зриває жменьку трилисників...

Нумо, милостива пані, підберіть свої спідниці, й разом обережно ступімо в мокру траву до того кущика. Вам знайома вейгела — улюблений декоративний кущ Північної Німеччини з його розкішними гронами вишуканих рожевих дзвоників? Вони не пахнуть, але радують око, та й велике зелене листя не позбавлене краси. Як бачите, верхні молоді листочки пнуться вгору, скручені в невеликі сувійчики. Дозвольте прихилити до Вас гілку з цими сувійчиками на верхівці. Будьте ласкаві, зазирніть досередини. Там, заховавшись у глибини, хтось спить — маленьке червоне сонечко з п'ятьма чорними цятками на спинці. У кожному сувійчику вейгели восени, о цій ранковій годині, Ви знайдете сонечко. Зранку надто холодно й волого, і, поки сонце не підніметься вище, вони зазвичай віддаються солодкій вранішній дрімоті...

А тепер обережно відпустімо гілля й ходімо звідси, тихенько, навшпиньки, щоб не колошкати маленьких сплюх...

І гайда до зеленої крушини напроти! Не хочете зламати собі тоненьку коричневу гілочку? Ви хоробро простягаєте руку й одразу ж злякано відсмикуєте. Е-е-е, яке воно м'яке й липке! А «гілочка» розпрямилася собі, сердита через несподіване порушення спокою. Авжеж, милостива пані, пробачте мені цей маленький жарт: це була гусінь. І зауважте, будь ласка, цей дивовижний випадок мімікрії, що, всупереч Дарвіну

та ін., залишається суцільною загадкою. На крушині, як і на кожному куці, Ви бачите різні гілочки. Наймолодші — тонкі, кольору кориці, гладенькі й блискучі. Старші — товстіші, сіро-коричневі, глухих відтінків. А тепер диво: на кожній гілочці сидить гусінь точно того самого кольору й товщини; тут, на молодому пагоні — струнка світло-брунатна, там на старішій гілці — товста, з сірим відливом. А збоку — прошу — т.з. «пасинок», такі восени бувають на недоглянутих трояндах: товста, білясто-зелена гілка, що неоковирно, голоблею стирчить понад усіма іншими. Й овва! На ній сидить відповідно товста біло-зелена гусінь, відрізати яку можна хіба з близької відстані та натренованим оком.

Що скажете на це, милостива пані? Звісно, ці маленькі тваринки не відповідальні за свої форму й колір — тут начаклувала велика «природа» або Х, якого ми так називаємо. Але обрати собі гіллячку, яка б пасувала до твого вигляду, і без люстерка... За цим уже стоїть спроможність розрізняти, свідома спроба обману, що майже підпадає під Кримінальний кодекс і перевершує вміння нашого брата! ... Мало того, вся постава — під гострим кутом до гілки, завмерши на «відгалузок», застиглість і нерухомість, — ці хитрощі, цей обман розраховані на гостре пташине око, що чатує з висоти.

Варто зачепити таку гусінь пальцем — і вона нетерпляче здригнеться, по округлому тільцю пробіжать червонясті хвилі, як гнівливий багрянець; вона намагається якомога швидше здихатися порушника спокою й знову застигнути в позі факіра-буддиста — єдиній, яку вважає прийнятною та сповненою гідності. На цьому й залишмо її з миром.

Тим часом сонце піднялося високо й уже дістає променями маленький кизильник ген біля зовнішніх воріт. Чи знайомий Вам, мила пані, цей гарненький декоративний куц із жиство-полив'яним листям, схожим на мирт, котре на кожній гілочці сидить так рівно, що виходить готовий вінок для нареченої? Як гарно цей зелений вінець прикрасив би Вашу голівку, яку

я уявляю в розкошах темної гриви волосся! Та кизильник не просто так припав мені до серця — великий павук-хрестовик обрав його собі за резиденцію. Бачите тут внизу, між гілочками, прямовисно натягнута павутина — велетенська, бездоганна, свіжосплетена? Як майстерно й свідомо її виставлено прямо на сонце, щоб легковажна муха, засліплена світлом, зі смертельною впевненістю втрапила в петлю! Як пречудово ясно й математично точно підступна павутина золотиться в блакитних пахощах осіннього ранку! Вітерець заграє з непевною конструкцією, котра вигинається, дрижить, однак не рветься, наче сучасний високогірний міст із найтоншого сталевого плетива, — диво інженерного мистецтва. А там, у куточку, причаївся товстопузий павук, радіє зі свого творіння і, клацаючи зубами, виглядає жирний сніданок...

Уже наближається опівдень, і я нарешті візьмуся за свого Гомера й «повернуся»¹ до камери. Старий добрий Гомер увесь цей час терпляче лежав там на лаві. Напевне, Вам знайома дивовижна сила доброї книжки, яку маєш під рукою — і не читаєш. Як часто я шукаю на ніч гарну книжку, яка б м'яко мене заколисала. Й іноді минає чимало часу, поки оберу ту, що треба. Тоді я кладу її на столик біля ліжка — і не зачіпаю. Самої її близькості вже вистачає. Так, «Іліада» щоранку супроводжує мене на прогулянках двором, але далі, ніж до огуди горбатого Терсіта, цієї осені я не дійшла. І чого? Бо Терсіт давно помер, але павук-хрестовик живий, він розділяє зі мною коротку мить, яку боги призначили нам обом для існування.

Пообіддя у в'язниці минає швидко. Нині, восени, вже о 4 різно відчувається наближення заходу сонця. І саме цю останню пригожу годину, сповнену світла, щодня обирають для радісного вильоту голуби, що гніздяться на будинку поряд із фабрикою. Погляньте, люба пані, як вони погойдуються, нарізаючи кола

¹ «ziehe mich zurück» (нім.) — імов. цитата з німецького перекладу «Одісеї». — Прим. перекл.

над будівлею, як лопотять крильми та сліпуче відбивають сонце сніжно-білим сподом своїх крил! Ось вони на хвильку сідають на дах — наче яскравий букет великих магнолій: білі, коричневі, сталисто-голубі, — а потім, як по команді, знову здіймаються в повітря й пролітають ще десяток кіл — разом, вірною зграєю. Треба ж скористатися днем на повну, випити доценту солодке сонячне світло. Ще коло, ще одне...

Тим часом бурмотливий, кашлючий, стукітливий галас всередині великої в'язниці сягає апогею. Здається, під кінець дня він сам себе захльоскує. Похапливе бряжчання й гримотіння ключами оглушує. Й ось нарешті — рятівний рев останнього сигнального дзвону: один — два — три — і, мов відрізаний великими ножицями, галас зникає. Нічна тиша настає так жорстко та різко, що мої нерви щоразу зазнають шоку, а скроні пронизує гострий біль. Та все ж тепер спокій. Груди полегшено зітхають. Занімілий двір і мовчазний велетенський будинок раптом здаються зовсім інакшими — задумливими й замріяними...

Збираєтеся йти, мила пані? Прошу, іще хвилинку! Ви запитально дивитеся на мою хитру посмішку, на позирки вгору? Авжеж, там починається основна частина вистави, замовити яку в мене стало свободи... Бачите, як там, угорі, високо в небі збираються ледь рожевуваті хмари. Бозна-звідки вони беруться! Небо ж було ясне й блакитне, а тепер аж мерехтить від маленьких вимпелів, підсвічених найніжнішим рожевим, — мирних, наче посмішка, геть інакших, ніж вранішні червоні хмари. У темній заграві перед сходом сонця є щось від перейм, від похмурої трагічності передчуття. А ці вечірні хмаринки — як невинні діти, що бавляться, як звуки янгольського дзвоника в тихій сільській церкві.

Усе небо грає й рожево посміхається. Лаштунки готові, вистава може починатися. Вжик-вжик! Чуєте металеві звуки з висоти, мовби від тонкого срібного гвинта? Бачите, як спалахують темні смуги на запаморочливій висоті? То ластівки! Останні гості цього дня, нині, восени, вони щовечора виконують своє

бадьоре повітряне шоу під рожевими хмарами, перш ніж сказати нам «Прощавай» і помандрувати до Єгипту, до Мексики. Як хоробро й вільно вони ширяють угору й униз по небесній пожежі! Вжик-вжик! — лунає десь у височині. — Бувайте! Бувайте! Нас чекає розлука, та наступного року ми повернемося! Вжик-вжик!..

Мьоріке¹ стверджує, що ластівки можуть «співати», і то сидячи на дереві. Чи відома Вам його «Година до світанку»?

*Якось я спала зранку,
В годину до світанку,
На дереві ж попід вікном
Співала ластівка за склом
В годину до світанку:*

*«Послухай, що тобі скажу,
Про друга серця розкажу:
Поки ділю з тобою тугу,
Він знай собі голубить другу,
В годину до світанку».*

*Ой лихо, більш не говори!
Ой горе, віснице біди!
Лети-но геть з-перед вікон!
— Любов і вірність — тільки сон
В годину до світанку.*

Чи ж цей вірш не прекрасний? Такий простий і щемкий, наче народна пісня. Однак я ніколи не бачила, щоб ластівки співали, сидячи на дереві. Єдиний звук, який я від них чула, — це оте «вжик-вжик» під час надвечірнього вигравання в повітрі.

Аж ось вистава закінчується — раптово, як і почалася. Ластівки зникли, рожеві хмарки згасли. Сутінки й тиша прохолодою спадають на землю. Над оцтовою фабрикою мовчки піднімається

¹ Едуард Фрідріх Мьоріке (1804–1875) — німецький поет Швабської школи, письменник і перекладач, пастор-євангеліст. — *Прим. перекл.*

бліде лице місяця. Внизу у дворі кіт Мулле, м'яко ступаючи, виходить на полювання. Він має такий жажний вигляд, наче чарівник, — я майже боюся; є в ньому щось від таємниць ночі... Раптом повз моє вікно безгучно шмигає темна тінь — кажан...

День закінчився й ніколи не повернеться. Немов перлина, він опускається в океан вічності...

Прекрасна пані, дозвольте вашу ручку, я відведу Вас додому? Ось ваша вілла, оповита виноградними лозами. Від щирого серця дякую Вам за візит, який Ви зволили мені зробити в просторих залах моєї фантазії, й будьте милостиві до дрібниць, якими багата бідна ув'язнена. Та, зрештою, навіть королю не дано вшанувати гостя більше, ніж поклавши йому до ніг сонце, місяць і землю в її зелених розкошах. Милостива пані, добраніч!

Р.Л.

До тексту додано дві записки:

«Шановний пане прокуроре!

Про жінок подейкують, що вони завжди лишають "останнє слово" за собою. Тож у якості такого слова я би хотіла переслати докладений лист одній милій дамі, котра нещодавно спробувала порадувати мене маленьким знаком уваги. Відповіддю вона вас не обтяжить. Якщо ж моє прохання недоречне, будь ласка, просто порвіть цей папірчик.

*З великою повагою,
Р. Люксембург»*

«Фортеця Вронки, об.03.17

Дорога милостива пані!

Прийміть мою найщирішу подяку за ваші душевні слова і прекрасні квіти. Повірте, ваша сердечна увага мене дуже потішила. Особливою втіхою було для мене дізнатися, що книжечка про тварин припала вам до смаку. З незмінним задоволенням

буду рада прислужитися вам віршами про наших спільних чотирилапих і крилатих улюбленців, яких ви так чудово малюєте, — наскільки стане мого скромного скарбу.

*Із дружніми вітаннями,
ваша Роза Люксембург»*

Друга записка написана на папері із зображенням мосту Ріальто у Венеції.

Перекладено за: Luxemburg, L., 1917, "Geheimnisse eines Gefängnisshofes", In: Jörn Schüttimprf, Rosa Luxemburg — Die Liebesbriefe, Berlin, Dietz Verlag, 2012, S. 7–14.

Валя Петрова

Комментарий к портретам Розы

Когда я только начинала рисовать, еще не достигнув зрелости, в которой осмелилась бы помыслить себя художницей, просто рисовать, как «просто» рисуют, вышивают, вяжут, лепят и иными способами заполняют свой досуг многие женщины*, занимающиеся творчеством помимо основных работ, я, несмотря на то, что посещала [недолго] в вечерние часы государственную художественную школу (была в моем периферийном городе возможность для взрослых за небольшую плату изучать перспективу и композицию, воспроизводя на бумаге шары, кубы, пирамиды), беспокоилась о производстве вещи как таковой. Сложно вспомнить, но это было, кажется, условно интуитивное стремление: не создавать материальный объект, чтобы он не вошёл случайно (мне тогда эта «случайность» представлялась вполне реальной, сейчас я понимаю, что дело случая в этом вопросе не имеет никакого значения, подобное происходит только с наследием очень малого количества мертвых художни_ц)

в привычную ему роль объекта купли-продажи, а «освободить» создаваемое, разместив его в виртуальном пространстве, сделав доступным всем, кому оно понадобится. Позже я узнала название этого вида искусства — цифровая мультимедийная живопись: ее референтом выступает технологически воспроизведенный образ, и формально она представляет собою набор пикселей на экране. Сегодня произведения криптоискусства, благодаря невзаимозаменяемым токенам (NFT), которые подтверждают подлинность цифровых активов и позволяют отследить их законных владельцев, активно выступают в качестве товара на арт-рынке. Так что если в начале своей художественной карьеры я и задумывалась порой о том, в какой форме можно было бы ввести рисунок в свою практику, теперь от этих намерений я отказалась. Однако у меня остался — пусть не профессиональный и не ремесленный — навык, который я могу использовать для заработка, для решения активистских или художественных задач посредством создания иллюстраций. Ко всему я еще и испытываю радость, испытываю удовлетворение от рисунка (много больше, чем от текста, с которым вынуждено сталкиваюсь чаще).

Рисовать Розу — это было все вместе: и заработок, и активистская деятельность, и удовольствие. Пожалуй, самое любопытное кроется в том, что опыт и практику в живописи я получала, изображая в основном саму себя. Свое лицо всегда под рукой. И я досконально изучила его и научилась грамотно его воспроизводить. Настолько, что теперь, когда я рисую кого-то, я рисую [немного] себя. Смотреть на созданные мною портреты Розы и видеть в них свое отображение мне приятно: желание быть женщиной великой судьбы понятно и простительно. Но дело, конечно, не только в «карколомних пригодах», цена за которые — свобода, здоровье и жизнь. Страшно пленительны сила воли, которая позволяет принимать тяжелые решения и идти самым сложным путем, бесстрашие, вера в избранные (и мне не чуждые) идеалы, но более всего завораживает

умение публично говорить и писать тексты, иными словами, умение производить знание — все то, чему людей вроде меня (с женской социализацией, из семей бедных, не включенных в так называемый средний класс) не учили ни дома, ни в школе. И я буквально прикоснулась к величию и к трагедии, которая неизменно всякое величие сопровождает. Невозможно было рисовать Розу по памяти, невозможно было также рисовать ее с натуры. В распоряжении у меня было ограниченное количество ее фотографий: черно-белых либо сепия, изъеденных временем, нечетких, выцветших, и один фотопортрет высокого качества, в хорошем разрешении. Приоритетными, конечно, были те, в которых сложно было рассмотреть детально саму Розу, но в которые можно было «вчитать» человеческий и, более того, человеческий образ: неконвенциональный, присутствующий, уязвимый, с трещинками и вмятинами. Живой, меняющийся, ускользающий. Как соотносятся с реальностью ее давно ушедших дней «увиденные» мною печаль, смущение, приветливость, усталость, хитрость, настойчивость, отчаяние, тревога Розы? Никак.

Список джерел

- Ленін, В.**, 1970. «Крок вперед, два назад. Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург». В: Повне збір. творів, Т.9. Київ: Політвидав України.
- Люксембург, Р.**, 2019. Акумуляція капіталу. До економічного обґрунтування імперіалізму. Пер. з нім. Володимир Щербаненко. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА.
- Люксембург, Р.**, 2021а. «Виборче право жінок і класова боротьба». В: Роза 150: фемінізм, політекономія, етика. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні.
- Люксембург, Р.**, 2021б. «Пролетарка». В: Роза 150: фемінізм, політекономія, етика. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні.
- Маркс, К.**, 1932. Капітал. Критика політичної економії. Том II. Харків: Партвидав «Пролетар».
- Фройд, З.**, 2019. Тлумачення снів. Пер. з нім. В. Б. Чайковського. Харків: Фоліо.
- Adler, G., Peter, H. and Laschitzka, A.** (eds.), 2011. The Letters of Rosa Luxemburg. Translated by George Shriver. London: Verso.
- Adler, G., Peter, H. and Laschitzka, A.** (eds.), 2013. The Letters of Rosa Luxemburg. New York: Verso.
- Angus, I.**, 2014. The origin of Rosa Luxemburg's slogan 'socialism or barbarism'. Available 13.07.2019 at: <https://johnriddell.com/2014/10/21/the-origin-of-rosa-luxemburgs-slogan-socialism-or-barbarism/>.
- Arendt, H.**, 1968. Men in Dark Times. New York: Harcourt, Brace and World, Inc.
- Arrighi, G.**, 2004. "Spatial and Other 'Fixes' of Historical Capitalism". In: Journal of World-Systems Research, 10, 2, pp. 527—539.
- Arruzza, C.**, 2013. Dangerous Liaisons: The Marriages and Divorces of Marxism and Feminism. Pontypool: Merlin Press.
- Baković Jadžić, M.**, 2014. "Dimitrije Tucović i srpska socijaldemokratija u vreme balkanskih ratova i Prvog svetskog rata". In: Perspektive, 08. Available 18.07.2019 at: https://arhiv.rosalux.rs/userfiles/files/Perspektive_8-Dimitrije_Tucovic_i_srpska_socijaldemokratija.pdf.

- Bellofiore, R., Karwowski, E. and Toporowski, J.** (eds.), 2014. *The Legacy of Rosa Luxemburg, Oskar Lange and Michał Kalecki: Volume 1 of Essays in Honour of Tadeusz Kowalik*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Benhabib, S., Butler, J., Cornell, D., Fraser, N.**, 1994. *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange (Thinking Gender)*. New York: Routledge.
- Bernstein, E.**, 1993 [1899]. *The Preconditions of Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhattacharya, T.** (ed.), 2017. *Social Reproduction Theory. Remapping Class, Recentring Oppression*. London: Pluto Press.
- Blanc, E.**, 2017. "The Rosa Luxemburg Myth: A Critique of Luxemburg's Politics in Poland (1893–1919)". In: *Historical Materialism*, 25 (4), pp. 3–36.
- Božinović, N.**, 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Belgrade: Dvedesetčetvrta and Žene u crnom.
- Bradotti, R.**, 2013. *The Posthuman*. Cambridge: Polity
- Cámara Izquierdo, S.**, 2006. "A Value-oriented Distinction between Productive and Unproductive Labour". In: *Capital & Class*, 30, 3, pp. 37–63.
- Cazi, N.**, 1974. *Društveni položaj žene*. Zagreb: Pregled.
- Cox, R.**, 1983. "Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method". In: *Millennium: Journal of International Studies*, 12, pp. 49–56.
- Čakardić, A.**, 2015. "Teorija akumulacije i suvremena luksemburgijanska kritika političke ekonomije". In: *Filozofska istraživanja*, (138/2), pp. 323–341.
- Čakardić, A.**, 2017. "Prvi Međunarodni dan žena i ženske revolucije". In: *Libela*. Available 23.06.2019 at: <https://www.libela.org/prozor-u-svijet/8530-prvi-medjunarodni-dan-zena-i-zenske-revolucije/>.
- Čakardić, A.**, 2017a. "Down the Neoliberal Path: The Rise of Free Choice Feminism". In: *AM Journal of Art and Media Studies*, 14 (2017), pp. 33–44.
- Čakardić, A.**, 2018. "Marx i teorija socijalne reprodukcije". In: Sunajko, G. i Višić, M. (eds.). *Karl Marx: Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*. Zagreb: Breza.
- Čakardić, A.** (ed.), 2019. *Reforma ili revolucija*. Zagreb/Belgrade: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. Available 20.07.2019 at: https://drive.google.com/file/d/oB4UOTub4wgW9eUVmdHFtaUF4THBYRm5TU DZVNDdWR3ZHbDhr/view?fbclid=IwAR1-Nv8XB1H16TRGn1oxzKWh_KIZYEQzuhlJQGVVekq51CH_DexoQrPT-s.
- Dalla Costa, M. and James, S.**, 1975 [1972]. *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press Ltd.

- Davis, A.**, 1983. *Women, Race & Class*. New York: Vintage Books, Random House.
- Day, R. B. and Gaido, D.** (eds.), 2011. *Discovering Imperialism: Social Democracy to World War I*. Historical Materialism Book Series, Leiden: Brill.
- Dellheim, J. and Wolf, F. O.** (eds.), 2016. *Rosa Luxemburg: A Permanent Challenge for Political Economy. On the History and Present of Luxemburg's 'Accumulation of Capital'*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Delphy, C.**, 1980. "A Materialist Feminism is Possible". In: *Feminist Review*, (4), pp. 79–105.
- Dufourmantelle, A.**, 2018. *The Power of Gentleness: Meditations on the Risk of Living*, translated By Katherine Payne and Vincent Sallé. New York: Fordham University Press.
- Dunayevskaya, R.**, 1981. *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution*. Atlantic Highlands, NJ.: Humanities Press.
- Eisenstein, H.**, 2010. *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*. Boulder, CO.: Paradigm Publishers.
- Fanon, F.**, 1963. *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Farris, S. R.**, 2015. "Social Reproduction, Surplus Populations and the Role of Migrant Women". In: *Viewpoint Magazine*, 1 November. Available 13.07.2019 at: <https://viewpointmag.com/2015/11/01/social-reproduction-and-surplus-populations/>.
- Farris, S. R.**, 2017. *In the Name of Women's Rights. The Rise of Femonationalism*. Durham/London: Duke University Press.
- Federici, S.**, 2012 [1975]. "Wages against Housework". In: *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. New York: PM Press/Autonomedia.
- Ferguson, S. and McNally, D.**, 2013. "Capital, Labour-power, and Gender-relations: Introduction to the Historical Materialism Edition of Marxism and the Oppression of Women". In: *Vogel 2013*.
- Fortunati, L.**, 1996 [1981]. *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor and Capital*. New York: Autonomedia.
- Frölich, P.**, 1954. *Roza Luksemburg: Misao i delo*. Translated by Božana Milekić. Belgrade: Rad.
- Frölich, P.**, 1994. *Rosa Luxemburg. Ideas in Action*. Translated by Johanna Hoornweg. Chicago: Haymarket Books.
- Gavrić, M.**, 1955. "Predgovor". In: *Luxemburg, R. Akumulacija kapitala: Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Translated by Milan Gavrić. Belgrade: Kultura.

- Gietinger, K.**, 2019. *The Murder of Rosa Luxemburg*. Translated by Loren Balhorn. London: Verso.
- Gimenez, M. E.**, 2019. *Marx, Women, and Capitalist Social Reproduction*. Marxist Feminist Essays. Leiden: Brill.
- Harvey, D.**, 2001, "The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of Marx's Theory". In: *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Harvey, D.**, 2003. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D.**, 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D.**, 2006. *The Limits to Capital*. London: Verso.
- Harvey, D.**, 2014. *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. London: Profile Books.
- Haug, F.**, 2007. *Rosa Luxemburg und die Kunst der Politik*. Hamburg: Argument-Verlag.
- Holmstrom, N.**, 2016. "Rosa Luxemburg: A Legacy for Feminists?". In: Ehmsen, S. and Scharenberg, A. (eds.). *Rosa Remix*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Horvat, B.**, 1985 [1984]. "Umjesto zaključka: Odgovori na aktualna pitanja". In: Horvat, D. *Jugoslavensko društvo u krizi: Kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Zagreb: Globus.
- Hudis, P.** (ed.), 2013. *The Complete Works of Rosa Luxemburg*. Volume I: Economic Writings 1. Translated by David Fernbach, Joseph Fracchia i George Shriver. London: Verso.
- Hudis, P.**, 2014. "The Dialectic of the Spatial Determination of Capital: Rosa Luxemburg's Accumulation of Capital Reconsidered". In: *Logos Journal*. Available 5.07.2019 at: <http://logosjournal.com/2014/hudis/>.
- Hudis, P.**, 2019. "Introduction. Luxemburg in our time". In: *Nettl, J. P. Rosa Luxemburg: The Biography*. London/ New York: Verso.
- Hudis, P., Fair-Schulz, A. and Pelz, W. A.** (eds.), 2018. *The Complete Works of Rosa Luxemburg*. Volume III: Political Writings 1: On revolution — 1897–1905. Translated by George Shriver, Alicja Mann and Henry Holland. London: Verso.
- Hudis, P. and Anderson, K. B.** (eds.), 2004. *The Rosa Luxemburg Reader*. New York: Monthly Review Press.
- Hudis, P. and Le Blanc, P.** (eds.), 2015. *The Complete Works of Rosa Luxemburg*. Volume II: Economic Writings 2. Translated by Nicholas Gray and George Shriver. London: Verso.

- International Socialist Conference at Zimmerwald, 1915.** Manifesto. Available 5.07.2019 at: <https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/zimmerwald/manifesto-1915.html>.
- Kautsky, K., 1914.** Der Politische Massenstreik. Available 6.07.2019 at: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/kautsky/1914/genstreik/index.html>.
- Kautsky, K., 2011 [1915].** "National State, Imperialist State and Confederation". In: Day, R. B. and Gaido, D. (eds.). *Discovering Imperialism: Social Democracy to World War I. Historical Materialism Book Series*, Leiden: Brill.
- Kowalik, T., 2014 [1971/2012].** Rosa Luxemburg: Theory of Accumulation and Imperialism. Translated and edited by Jan Toporowski and Hanna Szymborska. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Krätke, M. R., 2006.** The Luxemburg Debate: The Beginnings of Marxian Macro-Economics. Available 12.07.2019 at: <https://kapacc.blog.rosalux.de/files/2014/03/Luxemburg-debate.pdf>.
- Laschitz, A. and Müller, E. (eds.), 2014.** Rosa Luxemburg: Gesammelte Werke. Band 6, Berlin: Dietz Verlag.
- Laschitz, A. and Müller, E. (eds.), 2017.** Rosa Luxemburg: Gesammelte Werke. Band 7, Berlin: Dietz Verlag.
- Le Blanc, P., 2019.** "Rosa Luxemburg and the actuality of revolution". In: *Links — International Journal of Socialist Renewal*. Available 23.11.2019 at: http://links.org.au/rosa-luxemburg-actuality-revolution?%20ofbclid=IwAR3WCQJeXzLjE_MivFiibXEeSr_rHigs3En-UtlaalEwwUPo1tFayaBdgs.
- Lenin, V. I., 1997 [1922].** "From 'Notes of a Publicist'". In: Waters, M.-A. (eds.). *Rosa Luxemburg Speaks*. New York: Pathfinder.
- Liebkecht, K., 1915.** "The Main Enemy is at Home". In: Marxist Internet Archive. Available 6.07.2019 at: <https://www.marxists.org/archive/liebkecht-k/works/1915/05/main-enemy-home.htm>.
- Luxemburg, R., 1905.** "Socialism and the Churches". In: Marxist Internet Archive. Available 29.11.2019 at: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1905/misc/socialism-churches.htm>.
- Luxemburg, R., 1907.** "The Two Methods of Trade-Union Policy". In: Marxist Internet Archive. Available 29.11.2019 at: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1907/10/24.htm>.
- Luxemburg, R., 1911.** "Concerning Morocco". In: Marxist Internet Archive. Available 09.07.2019 at: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1911/07/24.htm>.

- Luxemburg, R.**, 1915. "Rebuilding the International". In: Marxist Internet Archive. Available 5.05.2019 at: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1915/xx/rebuild-int.htm>.
- Luxemburg, R.**, 1918. "Life of Korolenko". In: Marxist Internet Archive. Available 15.07.2019 at: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1918/06/korolenko.htm>.
- Luxemburg, R.**, 1951. Pisma iz zatvora. Edited by Gustav Krklec. Translated by Vera Georgijević. Zagreb: Zora.
- Luxemburg, R.**, 1955 [1913]. Akumulacija kapitala: Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma. Translated by Milan Gavrić. Belgrade: Kultura.
- Luxemburg, R.**, 1955a [1915]. Akumulacija kapitala, ili, Antikritika: Šta su Epigoni učinili od Marxove teorije. Translated by Milan Gavrić. Belgrade: Kultura.
- Luxemburg, R.**, 1974. Izabrani spisi. Translated by Roland Knopfmacher, Hrvoje Šarinić and Ljubomir Tadić. Zagreb: Naprijed.
- Luxemburg, R.**, 1974a [1906]. "Masovni štrajk, partija i sindikati". In: Tadić, L. Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg.
- Luxemburg, R.**, 1974b [1915]. "Krizna socijaldemokracije — Junius-brošura". In: Tadić, L. Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg.
- Luxemburg, R.**, 1974c [1918]. "Ruska revolucija". In: Tadić, L. Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg.
- Luxemburg, R.**, 1974d [1918]. "Što hoće Spartakov savez". In: Tadić, L. Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg.
- Luxemburg, R.**, 1974e [1919]. "Red vlada u Berlinu". In: Tadić, L. Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg.
- Luxemburg, R.**, 1975 [1925]. Uvod u nacionalnu ekonomiju. Translated by Žarko Puhovski and Nadežda Puhovski. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost omladine.
- Luxemburg, R.**, 1976 [1909]. "The National Question". In: Davis, H. B. The National Question: Selected Writings. New York: Monthly Review Press.
- Luxemburg, R.**, 2003 [1913/51]. The Accumulation of Capital. Translated by Agnes Schwarzschild. London: Routledge.
- Luxemburg, R.**, 2004a [1902]. "A Tactical Question". In: Hudis, P. and Anderson, K. B. (eds.). The Rosa Luxemburg Reader. New York: Monthly Review Press.
- Luxemburg, R.**, 2004b [1907]. "Address to the International Socialist Women's Conference". In: Hudis, P. and Anderson, K. B. (eds.). The Rosa Luxemburg Reader. New York: Monthly Review Press.

- Luxemburg, R.**, 2004c [1912]. "Women's Suffrage and Class Struggle". In: Hudis, P. and Anderson, K. B. (eds.). *The Rosa Luxemburg Reader*. New York: Monthly Review Press.
- Luxemburg, R.**, 2004d [1914]. "The Proletarian Woman". In: Hudis, P. and Anderson, K. B. (eds.). *The Rosa Luxemburg Reader*. New York: Monthly Review Press.
- Luxemburg, R.**, 2004e [1899]. "Letter to Leo Jogiches". Berlin, 19 April 1899. In: Hudis, P. and Anderson, K. B. (eds.). *The Rosa Luxemburg Reader*. New York: Monthly Review Press.
- Luxemburg, R.**, 2004f [1915]. "The Junius Pamphlet: The Crisis in German Social Democracy". In: Hudis, P. and Anderson, K. B. (eds.). *The Rosa Luxemburg Reader*. New York: Monthly Review Press.
- Luxemburg, R.**, 2004g [1918–1922]. "The Russian Revolution". In: Hudis, P. and Anderson, K. B. (eds.). *The Rosa Luxemburg Reader*. New York: Monthly Review Press.
- Luxemburg, R.**, 2006. *Reform or Revolution and Other Writings*. Dover Publications.
- Luxemburg, R.**, 2009. *Herbarium/Zielnik*. Warsaw: Rosa Luxemburg Stiftung — Warsaw.
- Luxemburg, R.**, 2011 [1915]. "Perspectives and Projects". In: Day, R. B. and Gaido, D. *Discovering Imperialism. Social Democracy to World War I*. Leiden: Brill.
- Luxemburg, R.**, 2013 [1898]. "The Industrial Development of Poland". In: Hudis, P. (ed.). *The Complete Works of Rosa Luxemburg. Volume I: Economic Writings 1*. Translated by David Fernbach, Joseph Fracchia i George Shriver. London: Verso.
- Luxemburg, R.**, 2013a [1925]. "Introduction to Political Economy". In: Hudis, P. (ed.). *The Complete Works of Rosa Luxemburg. Volume I: Economic Writings 1*. Translated by David Fernbach, Joseph Fracchia i George Shriver. London: Verso.
- Luxemburg, R.**, 2015a [1913]. "The Accumulation of Capital: A Contribution to the Economic Theory of Imperialism". In: Hudis, P. and Le Blanc, P. (eds.). *The Complete Works of Rosa Luxemburg. Volume II: Economic Writings 2*. Translated by Nicholas Gray and George Shriver. London: Verso.
- Luxemburg, R.**, 2015b [1921]. "The Accumulation of Capital, Or, What the Epigones Have Made Out of Marx's Theory — An Anti-Critique". In: Hudis, P. and Le Blanc, P. (eds.). *The Complete Works of Rosa Luxemburg. Volume II: Economic Writings 2*. Translated by Nicholas Gray and George Shriver. London: Verso.

- Luxemburg, R.**, 2016. *Herbarium*. Berlin: Karl Dietz Verlag.
- Mitrović, M.**, 1940. "Jedna nezaboravna žena". In: *Žena danas*, Issue 25, pp. 15–16.
- Marx, K.**, 1947. *Kapital*. Kritika političke ekonomije II. Kultura: Zagreb.
- Nettl, J. P.**, 2019. *Rosa Luxemburg: The Biography*. London/ New York: Verso.
- Panitch, L. and Gindin, S.**, 2003. "Global Capitalism and American Empire". In: Panitch, L. and Leys, C. (eds.). *Socialist Register 2004: The New Imperial Challenge*. London: Merlin Press.
- Pastrello, G.**, 2014. "Luxemburg as an Economist: The Unique Challenge to Marx among Marxists". In: Bellofiore, R., Karwowski, E. and Toporowski, J. (eds.). *The Legacy of Rosa Luxemburg, Oskar Lange and Michał Kalecki: Volume 1 of Essays in Honour of Tadeusz Kowalik*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Pilić, V.**, 1974. "Predgovor i uvod drugom izdanju". In: *Knjiga o Marks*. Belgrade: Izdavačko-informativni centar studenata.
- Quiroga, M. and Gaido, D.**, 2013. "The Early Reception of Rosa Luxemburg's Theory of Imperialism". In: *Capital & Class*, 37, 3, pp. 437–455.
- Riddell, J.**, 2014. "Clara Zetkin in the Lion's Den". In: *Riddell, J. Marxist Essays and Commentaries*. Available 12.07.2019 at: <https://johnriddell.com/2014/01/12/clara-zetkin-in-the-lions-den/>.
- Sarajlić, I.**, 1998 [1985]. *Sabrana djela 2*. Sarajevo: Rabic.
- Sassen, S.**, 2010. "A Savage Sorting of Winners and Losers: Contemporary Versions of Primitive Accumulation". In: *Globalizations*, 7, 1–2, pp. 23–50.
- Saul, J. and Bond, P.**, 2014. *South Africa: The Present as History*. Johannesburg: Jacana
- Savran, S. and Tonak, A. E.**, 1999. "Productive and Unproductive Labour: An Attempt at Clarification and Classification". In: *Capital & Class*, 23, 2, pp. 113–52.
- Schmidt, I.**, 2014. "Rosa Luxemburg: Economics for a New Socialist Project". In: *New Politics*, Summer. Available 12.07.2019 at: https://newpol.org/issue_post/rosa-luxemburg-economics-for-new-socialist-project.
- Schütrumpf, J.**, 2008. *Rosa Luxemburg. Or: The Price of Freedom*. Berlin: Karl Dietz Verlag.
- Scott, H.**, 2008. "Introduction: Rosa Luxemburg". In: Helen Scott (ed.). *The Essential Rosa Luxemburg: 'Reform or Revolution' and 'The Mass Strike'*. Chicago: Haymarket Books.
- Sekelj, L.** (ed.), 1987. *Revolucija nije partijska stvar. Komunističke kritike boljševizma*. Belgrade: Filip Višnjić.

- Sklevicky, L.**, 1988. "Drugovi i ljubavnici". In: *Svijet*, Zagreb, 9, 12 April, pp. 42–43.
- Šinko, E.**, 1951. "O Rosi Luxemburg". In: *Luxemburg, R.. Pisma iz zatvora*. Edited by Gustav Krklec. Translated by Vera Georgijević. Zagreb: Zora.
- Šoljan, M.** (ed.), 1967. *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*. Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena.
- Schütrumpf, J.**, 2008. *Rosa Luxemburg. Or: The Price of Freedom*. Berlin: Karl Dietz Verlag.
- Tadić, L.**, 1974. "Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg". In: *Luxemburg, R.. Izabrani spisi*. Translated by Roland Knopfmacher, Hrvoje Šarinić and Ljubomir Tadić. Zagreb: Naprijed.
- Temple, H. A.**, 2016. *Able-bodied Womanhood: Disability Tropes and Corporeally Exclusionary Narratives in the Rhetoric of Black and White Women's Rights Discourses, 1832–1932*. Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Maryland College Park, in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy.
- Terborg-Penn, R.**, 1988. "Enfranchising Women of Color; Woman Suffragists as Agents of Imperialism". In: Pierson, R. P. and Chaudhuri, N. (eds.). *Nation, Empire, Colony: Historicizing Gender and Race*. Indiana University Press.
- Terreblanche, S.**, 2002. *A History Inequality in South Africa: 1652–2002*. Pietermaritzburg: University of KwaZulu-Natal Press.
- The Socialist International**, 1907. "Resolution adopted at the Seventh International Socialist Congress at Stuttgart". In: *Marxist Internet Archive*. Available 23.06.2019 at: <https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/1907/militarism.htm>.
- Thomas, P. D.**, 2006. "Being Max Weber". In: *New Left Review*, II, 41, pp. 147–158.
- Tomidajewicz, J. J.**, 2014. "'The Accumulation of Capital' of Rosa Luxemburg, and Systemic and Structural Reasons for the Present Crisis". In: Bellofiore, R., Karwowski, E., Toporowski, J. (eds.) *Economic Crisis and Political Economy*. Volume 2 of *Essays in Honour of Tadeusz Kowalik*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Trotsky, L.**, 1997 [1932]. "Hands off Rosa Luxemburg". In: Waters, M.-A. (ed.). *Rosa Luxemburg Speaks*. New York: Pathfinder.
- Vesković-Vangeli, V.**, 2006. "Plaveva, Rosa". In: Haan, F., Daskalova, K. and Loutfi, A. (eds.). *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest/New York: Central European University Press.

- Vogel, L.**, 2013 [1983]. *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Historical Materialism Book Series, Chicago: Haymarket Books.
- Vranicki, P.**, 1976. "Predgovor". In: *Roza Luksemburg, Socijalna reforma ili revolucija?* Belgrade: BIGZ. Available 19.07.2019 at: [https://kok.memoryoftheworld.org/Rosa%20Luxemburg/Socijalna%20reforma%20ili%20revolucija_%20\(695\)/Socijalna%20reforma%20ili%20revolucija_%20-%20Rosa%20Luxemburg.pdf](https://kok.memoryoftheworld.org/Rosa%20Luxemburg/Socijalna%20reforma%20ili%20revolucija_%20(695)/Socijalna%20reforma%20ili%20revolucija_%20-%20Rosa%20Luxemburg.pdf).
- Wynter, S.**, 2003. "Unsettling the Coloniality of Being/Power/Truth/Freedom: Towards the Human, After Man, Its Overrepresentation—An Argument". In: *CR: The New Centennial Review*, 3.

Науково-популярне видання

Роза 150: фемінізм, політекономія, етика

(українською та російською мовами)

переклад — Леся Бідочко, Неля Ваховська,
Олександра Григоренко, Олеся Камишникова,
Денис Пілаш, Олеся Петік

наукове редагування — Надія Чушак

літературне редагування — Ірина Когут, Ярина Цимбал,
Олеся Петік, Катерина Ладнова

ілюстрації — Валентина Петрова

макет і верстка — Ірина Стасюк

Підп. до друку XX.XX.2021. Формат 60x84/16

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. XX,XX. Зам. № XXXX-21.

Наклад 1000 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»

03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84

e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017

